

Michaił Michajłowicz Speranskij – działalność na niwie kodyfikacji prawa i ustrojowej przebudowy Rosji do 1812 roku

Michaił Speranskij – Activity in the Area of Codifying Law in the Light of Systemic Changes in Russia Until 1812

Mikhail Mikhailovich Speransky (1772-1839) was a son of an underprivileged village priest who went on to become an advisor of tsar Alexander I of Russia. Following the tsar's orders, he played a vital part in the process of transforming the systemic structures of the Russian Empire, actively supervising the works of a commission that was set up to develop complex projects concerning criminal and civil law codification. During this process, he faced opposition from conservative environments that were reflected in Nikolay Karamzin's Memoir on Ancient and Modern Russia (1811). He was dismissed in 1812 but would return to the tsar's court again under the rule of Nicholas I of Russia.

Dariusz Szpoper

profesor nauk prawnych
Akademia Pomorska w Słupsku

ORCID – 0000-0002-8593-2821

e-mail: dariusz.szpoper@apsl.edu.pl

Słowa kluczowe:

Imperium Rosyjskie, Sobornoje ułożenije, car Aleksy Michajłowicz, Piotr I, kodyfikacja, modernizacja, państwo, Kodeks Napoleona, prawo cywilne, prawo karne

Key words:

Russian Empire, Sobornoje ułożenije, tsar, Aleksey Mikhaylovich, Peter I, codification, modernization, state, Napoleonic Code, civil law, criminal law

<https://doi.org/10.36128/priw.vi42.427>

W bieżącym, 2022 roku przypada 250. rocznica urodzin jednego z najwybitniejszych rosyjskich prawników i zarazem działaczy państwowych pierwszej połowy XIX wieku – Michaiła Michajłowicza Speranskiego, postaci, jak się wydaje, nie do końca w nauce polskiej prawidłowo rozpoznanej, wokół biografii którego, na gruncie naszej rodzimej dyscypliny dydaktycznej historii prawa narosły niczym nieuzasadnione mity, nie znajdujące dodatkowego potwierdzenia w faktach¹. Trzeba

1 Dariusz Szpoper, „Michaił Speranskij i jego rzekome »zesłanie« na Syberię w latach 1818-1821” *Studia Iuridica Lublinensia. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi*

jednak w uzupełnieniu dodać, że część polskich, uznanych historyków prawa była jednak w stanie w pełni docenić dzieło Michaiła Speranskiego. Tytułem egzemplifikacji należałoby podkreślić, że chociażby Katarzyna Sójka-Zielińska postrzegając w nim czołowego uczestnika rosyjskiego „ruchu kodyfikacyjnego” pierwszych lat XIX stulecia, uznając go zarazem za „wybitnego męża stanu” imperialnej Rosji tego okresu².

Przybliżając zatem sylwetkę Michaiła Michajłowicza Speranskiego (1772-1839) warto przypomnieć, że przyszedł on na świat w dniu 1 (12) stycznia 1772 roku w ubogiej rodzinie prawosławnego duchownego, także o imieniu Michaił, w niewielkiej miejscowości położonej na terenie powiatu włodzimierskiego, guberni włodzimierskiej – Czerkutino (Czerkwatino), należącej wówczas do ksiąząt Sałtykówów. Jego matką była Praskowia Fiodorowna Nikitina, córka diakona pełniącego swą religijną posługę w położonej nieopodal wsi Skomorowo³.

Do siódmego roku życia Michaił uczył się w domu. Zajmowali się jego edukacją: ojciec, ale przede wszystkim dziadek Wasilij, a także wuj, również kapłan Cerkwi prawosławnej, Matfiej o przydomku Bogosłowski, dzieląc się ze swoim uczniem takim zasobem wiedzy, jaki sami niegdyś posiadli. Wstępując zatem w 1779 roku w mury włodzimierskiego seminarium duchownego, Michaił umiał już czytać i pisać, znał na pamięć szereg różnych modlitw oraz potrafił dość swobodnie brać udział w różnorodnych dyskusjach, formułując przy tym własne opinie⁴. W trakcie nauki w tymże zakładzie naukowym, zgodnie z ówczesnie funkcjonującym w prawosławiu zwyczajem wśród osób stanu duchownego, nadano mu w 1782 roku, w wieku dziesięciu lat, nazwisko Speranskij, utworzone od łacińskiego czasownika *sperare*

Wojciechowi Witkowskiemu, vol. XXV-3 (2016); 907-908 i zawarta tam polemika z błędną tezą Tadeusza Maciejewskiego, iż Michaił Speranskij został ukarany zesłaniem na Syberię za przygotowanie w latach 1809-1812 projektu kodeksu cywilnego, który „[...] miał być wzorowany na Kodeksie Napoleona”. Dalej tenże autor pisze: „Spotkał się on z powszechną krytyką zarówno z powodu wojny francusko-rosyjskiej, która wkrótce nastąpiła, jak i nazbyt reformatorskich rozwiązań. Sam M.[ichaił] Sperański (sic!) został zaś zesłany na Syberię”; patrz: Tadeusz Maciejewski, *Historia powszechna ustroju i prawa* (Warszawa: Wydawnictwo C. H. Beck, 2000), 736-737.

- 2 Katarzyna Sójka-Zielińska, *Historia prawa* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989), 251.
- 3 Modest Andrejewicz Korf, *Żiżn grafa Speranskowo*, t. I (Sanktpeterburg: Imperatorska Publicznaja Biblioteka, 1861), 1-2.
- 4 Paweł Władimirowicz Kraszennikow, *Siem' żiżnij grafa Michaiła Speranskowo* (Moskwa: OOO «EKSMO», 2021), 12.

(oczekiwać)⁵, pod którym to spełnił z nawiązką pokładane w nim nadzieje, przechodząc do historii tak prawa, jak i politycznej swojego ojczystego kraju.

W trakcie pobierania nauki w młodszych klasach seminarium Michaił Speranskij był postrzegany jako uczeń o raczej przeciętnych zdolnościach, choć sytuacja ta uległa zmianie po zaliczonym kursie retoryki, kiedy to pamięciowe opanowywanie materiału dydaktycznego zastąpione zostało potrzebą prowadzenia własnych analiz w sferze zgłębianej problematyki. Wówczas to Speranskij w gronie seminarzystów wysunął się na bezapelacyjne pierwsze miejsce, utrzymując pozycję prymusa aż do momentu zakończenia tejże szkoły⁶. Na jego rozwój intelektualny wpłynął również w okresie włodzimierskim kontakt, kontynuowany przez wiele kolejnych lat, z ówczesnym rektorem seminarium, a zarazem zakonnikiem i przełożonym klasztoru bogolubskiego – ihumenem Jewgienijem (Emilian Romanow), późniejszym w latach 1800-1811 biskupem, ordynariuszem diecezji (eparchii) kostromskiej i halickiej (*galickiej*), który uczynił go swoim pomocnikiem (*kielejnik*). Od tej chwili do dodatkowych obowiązków młodego seminarzysty należało służenie podczas obrzędów liturgicznych sprawowanych przez rektora w cerkwi, jak również pomoc w domu we wszystkich sprawach dnia codziennego. Dało to zarazem Speranskiemu możliwość korzystania z niezwykle bogatej, prywatnej biblioteki swojego zwierzchnika, umożliwiając tym samym znaczne pogłębienie własnej wiedzy i poszerzenie intelektualnych horyzontów⁷.

W 1788 roku doszło do połączenia seminariów duchownych: włodzimierskiego i suzdalskiego w jedną uczelnię tego typu zlokalizowaną w Suzdalu. Jej rektorem nadal pozostawał ihumen Jewgienij, a wraz z nim udał się tam i Michaił Speranskij. Jego pobyt w tym mieście miał jednak nie trwać

-
- 5 Irina Chudszina, „Michaił Michajłowicz Speranskij: »Pomieniat’ szatkoje swojewolie na swobodu wiernuju ... «”, [w:] *Rossijskij liberalizm: idei i liudi*, red. Aleksiej Aleksiejewicz Kara-Murza (Moskwa: Nowoje Izdatielstwo-Fond »Liberalnaja Missija«, 2007), 54; Korf, *Żiżn grafa Speranskowo*, 5, cytuje wpis z dokumentów seminaryjnych z 1782 roku, w którym po raz pierwszy pojawiło się nazwisko Speranskij: „Pokrowskoj okrugij, sieła Czerkutina, popow syn – Michajło Speranskij (Okręgu pokrowskiego, osady Czerkutino, syn popa – Michajło Speranskij)”. Okręg pokrowski leżał na terytorium powiatu włodzimierskiego (gubernia włodzimierska).
 - 6 Wiczesław Jewgieniewicz Jakuszkin, *Speranskij i Arakczejew* (Sankt-Peterburg: Tipografija Alsztulera, 1905), 7.
 - 7 Stanisław Archipowicz Czibirajew, *Wielikij russkij reformator. Żiżn, diejatielnost’, političeskie wzgliady M.[ichaita] M.[ichajłowicza] Speranskowo* (Moskwa: Nauka, 1989), 8; Korf, *Żiżn grafa Speranskowo*, t. I, 15-16.

już zbyt długo⁸. W tymże 1788 roku doszło do jeszcze jednej istotnej reformy w rosyjskiej Cerkwi prawosławnej, która w sposób pośredni wywarła też znaczący wpływ na życie i karierę Michaiła Speranskiego. Metropolita petersburski Gawriił – Piotr Piotrowicz Pietrow-Sapoznikow (1730-1801), jednocześnie od 1775 roku arcybiskup petersburski i nowogrodzki, doprowadził do przekształcenia funkcjonującego od 1721 roku przy klasztorze (*ławrze*) Aleksandra Newskiego w Sankt-Petersburgu Seminarium Słowiańsko-Grecko-Łacińskiego (początkowo Szkoła Słowiańska powołana przez imperatora Piotra I) w Seminarium Główne, kierując do tej uczelni także środki finansowe dotychczas zasilające seminarium w Nowogrodzie i *de facto* tym samym łącząc oba te zakłady naukowe. Metropolita Gawriił, tworząc Seminarium Główne w Sankt-Petersburgu, widział w nim wzorcową uczelnię rosyjskiej Cerkwi prawosławnej, w której kształcić się mieli przyszli wykładowcy i wychowawcy szkół duchownych, rozsianych we wszystkich diecezjach Imperium Rosyjskiego. Program nauczania w Seminarium Głównym odstępował od scholastyki i preferowania łaciny, zastępując jej gruntowną znajomość językami nowożytnymi, głównie francuskim. Naciski kładziono na dobre poznanie geografii, fizyki, matematyki oraz historii, nie zapominając przy tym o filozofii (przede wszystkim niemieckiej) oraz teologii. Wprowadzono też lektorat z języka greckiego, chociaż nadal wymagano jednak pewnej znajomości łaciny. Już pod rządami cesarza Pawła I (1796-1801) nazwę Seminarium Główne zastąpiono inną – stało się ono w 1797 roku Akademią Duchowną⁹.

-
- 8 Korf, *Żiżn grafa Speranskowo*, t. I, 16; Czibiriajew, *Wielikij ruskij reformator. Żiżn, diejatielnost', političeskie wzgliady M.[ichajta] M.[ichajłowicza] Speranskowo*, 9; Kraszennikow, *Siem' żiżniej grafa Michajła Speranskowo*, 12; *Institut Generał - Gubernatora i Namiestnicztwa w Rossijskoj Imperii*, t. I, red. Dżenewra Igoriewna Łukowska, Dawid Josifowicz Raskin, Wiktor Wasiliewicz Czerkiesow (Sankt-Peterburg: Izdatielstwo Sankt-Petersburgskowo Uniwersiteta, 2001), 414-415; pełniący do 1787 roku funkcję generał-gubernatora namiestnictwa włodzimierskiego i kostromskiego, generał-adiutant książe Iwan Pietrowicz Sałtykow (1739-1805) otrzymał polecenie zajęcia na swoje potrzeby domu władzyki zlokalizowanego w obrębie włodzimierskiego monasteru roźdzestwienskigo. To spowodowało przeniesienie biskupa Wiktora (?-1817) – Wasilija Anisimowicza Onisimowa do Suzdala i zmianę nazwy diecezji na włodzimiersko-suzdalską, jak też skutkowało połączeniem w 1788 roku seminariów: włodzimierskiego i suzdalskiego.
- 9 Władisław Cypin, *Istorija ruskowj prawostawnoj Cerkwi. Sinodalnyj i nowiejszij periody (1700-2005)* (Moskwa: Izdanije Sretenskowo monastyrja; Moskowskaja Duchownaja Akademija, 2006), 208; 798; Nikołaj

Tworząc Seminarium Główne udało się metropolicie Gawriile uzyskać zezwolenie centralnego organu zarządu Cerkwią prawosławną w Cesarstwie Rosyjskim – Świętego Synodu Rządzącego (*Swiatiejszy Prawietielstwujuszczij Synod*) na coroczne kierowanie z seminariów diecezjalnych poszczególnych prawosławnych eparchii po kilku najbardziej zdolnych i obiecujących seminarzystów do tejże stołecznej uczelni, celem kontynuacji studiów w jej murach i pozyskania tym samym znacznie poszerzonej wiedzy. Kształcenie to miało odbywać się na koszt skarbu monarchii. W 1790 roku jedną z trzech osób wysłanych w tym celu z Suzdala do Sankt-Petersburga był, wówczas osiemnastoletni, Michaił Speranskij¹⁰. Wydarzenie to wywarło niebagatelny wpływ na jego przyszłość. W trakcie nauki w Seminarium Głównym w sposób szczególny zainteresowały go przedmioty ścisłe, przede wszystkim matematyka. Zgłębiał też wówczas poglądy filozoficzne takich myślicieli jak: John Locke, René Decartes (Kartezjusz), Wolter (François – Marie Arouet), Denis Diderot, a nieco później też dane mu było zapoznać się z tezami głoszonymi przez Immanuela Kanta. Dał się też poznać jako doskonały orator. Funkcjonował bowiem zwyczaj, że studenci Seminarium Głównego w święta i niedziele wygłaszali kazania dla wiernych w klasztorze św. Aleksandra Newskiego. Speranskij zastąpił homilię wygłoszoną u progu wielkiego postu 1791 roku, a dotyczącą kwestii sądu ostatecznego, która wywarła tak swoją treścią, jak i sposobem prezentacji problematyki olbrzymie wrażenie na słuchających. Jego działalność kaznodziejska oraz równoległe doskonałe postępy w nauce sprawiły, że metropolita Gawriił postanowił, by ten nie wracał po zakończeniu edukacji do swojej rodzinnej eparchii do Suzdala, lecz by pozostał w Sankt-Petersburgu jako wykładowca filozofii oraz matematyki w Seminarium Głównym. Uzyskał też w tej materii zgodę Świętego Synodu Rządzącego, który, jak się wydaje, nie był w stanie odmówić tej prośbie arcybiskupa, pozostającego jednym z najbardziej wówczas wpływowych hierarchów duchownych zasiadających w strukturach tegoż organu zarządu Cerkwią prawosławną w okresie pozostawania moskiewskiego

Talberg, *Istorija ruskoj Cerkwi* (Moskwa: Izdatielstwo Sretenskowo monastyria, 2008), 675; Anton Władimirowicz Kartaszew, *Istorija ruskoj Cerkwi* (Moskwa: OOO Izdatielstwo »EKSMO«, 2005), 842-844; *Istorija Ruskoj Cerkwi ot uczerieźdenija do wostanowlenija Patriarszestwa w Moskwie (1589-1917 gg.)*, red. Roman Iwanowicz Awdiejew, Tatiana Juriewna Timofiejewa (Moskwa: ROSSPEN, 2015), 388.

- 10 Kartaszew, *Istorija ruskoj Cerkwi*, 842; Korf, *Żiźn grafa Speranskowo*, t. I, 16-17; Cypin, *Istorija ruskoj prawosławnoej Cerkwi*, 208; Jakuszkin, *Speranskij i Arakczajew*, 8; Aleksandr Dmitrijewicz Gradowski, *Naczata ruskowo gosudarstwiennowo prawa*, t. II, *Organy uprawnienija*, red. Władimir Aleksiejewicz Tomsinow (Moskwa: Izdatielstwo »Ziercało«, 2006), 394-402.

tronu patriarszego w opróżnieniu po śmierci patriarchy Adriana w 1700 roku. Jednocześnie metropolita Gawrił tak bezpośrednio, jak też czyniąc to przez osoby ze swojego otoczenia, rozpoczął wywieranie presji na Speranskiego, by ten złożył śluby zakonne, co umożliwiłoby mu dalszą karierę duchowną w strukturach Cerkwi prawosławnej. Speranskij jednak odmówił, nie godząc się na akceptację i wybór na przyszłość takiej drogi życia. Rozpoczął zatem pracę w 1792 roku jako nauczyciel matematyki, fizyki oraz krasomówstwa. W trzy lata później w kwietniu 1795 roku mianowano go na prestiżową i zarazem niezwykle wpływową funkcję prefekta Seminarium Głównego oraz zostało mu zlecone prowadzenie wykładów z filozofii. Nominacja ta świadczyła o docenieniu przez przełożonych jego pracy i zaangażowania, tym bardziej, że wszyscy poprzednicy na tym stanowisku nowo powołanego prefekta wywodzili się z kręgu „czarnego” – zakonnego duchowieństwa prawosławnego i na ogół byli dużo bardziej dojrzałi wiekowo, aniżeli liczący sobie wówczas dwadzieścia trzy lata Michaił Speranskij. Jednak, co bezwzględnie należałoby podkreślić, ów awans zawodowy, li tylko w minimalnym stopniu przełożył się na polepszenie warunków materialnych młodego przybysza z prowincjonalnego Suzdala. Wysokość jego rocznego honorarium została określona bowiem na kwotę 250 rubli, co w realiach gospodarczych i ekonomicznych północnej stolicy Imperium Rosyjskiego było sumą nader skromną¹¹. Poszukując zatem dodatkowego źródła dochodu, znalazł je Speranskij podejmując w początkach 1795 roku zatrudnienie w charakterze prywatnego sekretarza jednego z najznamienitszych rosyjskich magnatów – księcia Aleksieja Borysowicza Kurakina (1759-1829), który w ostatnich latach panowania Katarzyny II (1762-1796) zarządzał III departamentem powstałej w 1773 roku Ekspedycji Dochodów Państwowych, odpowiadającemu za analizę dokumentów finansowych. Natomiast Ekspedycja Dochodów Państwowych jako całość podlegała generał-prokuratorowi, który to urząd w tym okresie powoli emancypował się spod kurateli Senatu Rządzącego¹². Ta dodatkowa

-
- 11 Korf, *Żiżn grafa Speranskowo*, t. I, 29-31; Czibiriajew, *Wielikij russkij reformator*, 10; Jakuszkin, *Speranskij i Arakczejew*, 8-9; Cypin, *Istorija russkoj prawosławnoje Cerkwi*, 9; Siergiej Michajłowicz Sieredonin, *Graf M.[ichaił] M.[ichajłowicz] Speranskij: Oczerk gosudarstwiennoj diejatel'nosti* (Sankt-Peterburg: Tipografija Towariszczestwa „Obszestwiennaja Polza”, 1909), 1.
- 12 Władimir Aleksiejewicz Tomsinow, *Swietilo rossijskoj biurokratii. Istoričeskoj portret M.[ichaiła] M.[ichajłowicza] Speranskowo* (Moskwa: Izdatielstwo »Ziercało«, 2012), 35; Walerij Iwanowicz Fedorczenko, „Kurakin Aleksiej Borisowicz, kniaź”, [w:] Walerij Iwanowicz Fedorczenko, *Senatory Rossijskoj imperii. Encykłopedija biografij*, t. I (Moskwa: »Minuwszje«, 2018), 542; Aleksandr Borisowicz Kamienski, „Administratiwnoje uprawlenie w Rossiji XVIII w.[iek]”, [w:] *Administratiwnyje*

funkcja Speranskiego nie tylko przyczyniła się do wzrostu jego dochodów, albowiem nowy pracodawca wypłacał mu wynagrodzenie w kwocie 400 rubli oraz zapewniał pełne utrzymanie, lecz także pozwoliła zbliżyć się mu do elity politycznej Imperium Rosyjskiego. Książę Aleksiej Borysowicz Kurakin należał bowiem do grona najbardziej bliskich i zaufanych osób pozostających w kręgu doradców następcy tronu – wielkiego księcia Pawła Piotrowicza, przyszłego cesarza Pawła I (1796-1801), służąc mu swoimi pomysłami w tworzeniu planów reformy państwa, by następnie w początkowym okresie nowego panowania aktywnie, już jako generał-prokurator, angażować się w dzieło ich praktycznej realizacji¹³. Zaledwie też w niecałe dwa tygodnie po

reformy w Rosji: istorija i sowriemiennost', red. Renat Nurgaliewicz Bajguzin (Moskwa: ROSSPEN, 2006), 106; [Aleksandr Jewgieniewicz Presniakow, Nikołaj Dmitriewicz Czeczulin], *Istorija Prawitielstwujuszczewo Senata za dwiesti liet 1711-1911 gg.*, t. II (Sankt-Peterburg, 1911), 373; Aleksandr Dmitriewicz Gradowski, *Wysszaja administracija Rossiji XVIII st.[oletija] i general – prokurory* (Sankt-Peterburg: Tipografija Iwana Boczkariewa, 1866), 238-239, 244-255; Glieb Pawłowicz Rajkow, *Prokuratura Rossiji iz wieka w wiek: ot Sankt-Peterburgskoj gubernii do naszych dniej 1722-2012* (Sankt-Peterburg: Redakcionno-izdatielskij dom »AŁABORG«, 2012), 37-39; Korf, *Żiżn grafy Speranskowo*, t. I, 38 podaje, iż Michaił Speranskij ubiegając się o stanowisko sekretarza księcia Aleksieja Borysowicza Kurakina udał się wieczorem około godziny 20.00 na spotkanie z nim, podczas którego Kurakin w ciągu 60 minut polecił napisać 11 listów do różnych osób, wyjaśniając ogólnie, ich przyszłą treść. Speranskij zdecydował się nie wracać na nocleg do Seminarium Głównego, pozostał w pałacu księcia i w ciągu nocy przygotował te pisma, kładąc je o 6.00 rano na biurku Kurakina. Książę początkowo nie mógł uwierzyć, że Speranskij w ciągu jednej nocy przygotował mu treść licznej korespondencji w sposób aż tak doskonały; to wydarzenie miało definitywnie przesądzić o powierzeniu mu obowiązków prywatnego sekretarza księcia Aleksieja Borysowicza Kurakina.

- 13 Denis Nikołajewicz Sziłow, „Kurakin Aleksiej Borisowicz”, [w:] Denis Nikołajewicz Sziłow, *Gosudarstwiennyje diejатели Rossijskoj impierii. Gławy wysszych i centralnych uczeżdzenij 1802-1917. Biobibliograficzeskij sprawocznik* (Sankt-Peterburg: Dmitrij Bułanin. Jewropejskij uniwersitet w Sankt-Peterburgu, 2001), 40; Iwan Michajłowicz Dołgorukow (Dołgorukij), „Powiest' o roždienii mojom, proischożdienii i wsiej żizni”, [w:] *Pawel I: pro et contra. Żiżn i diejatielnost' impieratora Pawła I w ocenkach sowriemiennikow, issledowatielej i pisatielej. Antologia*, red. Dmitrij Kiryłłowicz Burłaka (Sankt-Peterburg: Russkaja Christianskaja Gumanitarnaja Akademija; OOO Izdatielstwo »Palmira«, 2017), 188;

objęciu tego stanowiska przez księcia Kurakina, jego prywatny sekretarz skierował w dniu 20 grudnia 1796 roku do metropolity Gawriły prośbę o zwolnienie go z obowiązków wykładowcy w Seminarium Głównym, motywując to chęcią aktywnego zaangażowania się w pracę w strukturach administracji monarchii rosyjskiej, co zarazem zgodnie z prawem prawosławnej Cerkwi rosyjskiej skutkowało przejściem ze stanu duchownego do świeckiego. Uzyskawszy zgodę ober-prokuratora świętego Synodu Rządzącego, hrabiego Aleksieja Iwanowicza Musin-Puszkina (1744-1817), w wigilię Bożego Narodzenia (24 grudnia 1796 roku) metropolita petersburski i nowogrodzki wydał stosowną decyzję, która umożliwiła Speranskiemu z początkiem stycznia 1797 roku rozpoczęcie pracy w kancelarii generał-prokuratora, a jako osobie dysponującej tytułem magistra, już w randze radcy tytularnego (*tytularnyj sowietnik*) z wynagrodzeniem 750 rubli w skali roku¹⁴. Z tą chwilą rozpoczęła

Michaił Wasiliewicz Kliuczkow, „Mieroprijatija Pawła I w oblasti mestnowo uprawlenija”, [w:] *Paweł I: pro et contra. Żiżn i diejatielnost' imperatora Pawła I w ocenkach sowriemiennikow, issledowatielej i pisatielej. Antologija*, red. Dmitrij Kiriłłowicz Burłaka (Sankt-Peterburg: Russkaja Christianskaja Gumanitarnaja Akademija; OOO Izdatielstwo »Palmira«, 2017), 410-411.

- 14 Korf, *Żiżn grafa Speranskowo*, t. I, 45-46; Walerij Iwanowicz Fedorczenko, „Aleksiej Iwanowicz Musin-Puszkina, graf”, [w:] Walerij Iwanowicz Fedorczenko, *Senatory Rossijskoj imperii. Encykłopedija biografij*, t. II (Moskwa: »Minuwszje«, 2018), 82; Michaił Iwanowicz Gorczakow, *Cerkownoje prawo. Kratkij kurs lekcij* (Sankt-Peterburg: Sankt-Petersburgskij Uniwersitet, 1909), 97, podaje, że duchowni prawosławni mieli zakaz pełnienia funkcji w organach administracji państwowej, jednak od 1906 roku dysponowali biernym i czynnym prawem wyborczym do Dumy Państwowej (*Gosudarstwiennaja Duma*) i Radcy Państwa (*Gosudarstwiennyj sowiet*). Zezwalano im jednak na pracę naukową i dydaktyczną; Ilia Stepanowicz Bierdnikow, *Cerkow i Imperija. Istorija prawosławnoej symfonii odnoszenij* (Moskwa: Izdatielstwo »FIW«, 2013), 191 wyjaśnia, że do 1849 roku dzieci urodzone w rodzinach duchownych prawosławnych objęte były przymusem pobierania nauk wyłącznie w szkołach duchownych i miały obowiązek kontynuacji tradycji rodzinnej w liturgicznej służbie ołtarza. *Ex lege* to rozwiązanie zlikwidowane zostało decyzją Rady Państwa z dnia 26 maja 1869 roku, znoszącą obligatoryjną przynależność potomstwa prawosławnego kleru do stanu duchownego, a także kończyło z przynależnością dzieci wykształconych w duchownych zakładach naukowych do tejże grupy społecznej. Od tego momentu mogły one w pełni swobodnie wybierać własną drogą życiową, bez potrzeby uzyskiwania stosowanych zezwoleń ze strony biskupów poszczególnych eparchii rosyjskiej Cerkwi prawosławnej.

się dynamiczna wręcz kariera urzędnicza Michaiła Speranskiego, u podstaw której leżały zamierzenia Pawła I dążącego do głębokiej przebudowy struktur aparatu państwowego i reformy ustawodawstwa obejmującego zależność poddańczą ludności wiejskiej, a tym samym w jakiejś mierze i przekształcenie stosunków agrarnych funkcjonujących w Imperium Rosyjskim. Zaledwie cztery miesiące później, w dniu 5 kwietnia 1797 roku, Speranskij otrzymał kolejny awans – został mianowany kolegialnym asesorem (*kolleżskij asesor*), zaś w dniu 1 stycznia 1798 roku był już nadwornym radcą (*nadwornyj sowietnik*) i objął funkcję ekspedytora kancelarii generał-prokuratora. Nie był to bynajmniej koniec tej niezwykle dynamicznie toczącej się drogi awansowej – 18 września 1799 roku był już radcą kolegialnym (*kolleżskij sowietnik*), zaś 8 grudnia, zatem w niespełna trzy miesiące później, stał się radcą stanu (*statskij sowietnik*). W marcu 1801 roku, już pod rządami Aleksandra I (1801-1825), rozpoczął współpracę z jedną z najbliższych nowemu cesarzowi osób – wybitnym prawnikiem, senatorem Dmitrijem Prokofiewiczem Troszczyńskim (1749-1829), autorem między innymi manifestu o wstąpieniu na tron tego władcy, po zamordowaniu Pawła I, oraz innych aktów normatywnych istotnych dla rozpoczynającego się wówczas panowania. Michaił Speranskij zajmował w tym okresie stanowisko sekretarza stanu, kierując III ekspedycją Kancelarii Rady Nieustającej i zajmując się w jej ramach sprawami cywilnymi oraz duchownymi, zaś w dniu 9 lipca 1801 roku mianowano go do rangi rzeczywistego radcy stanu (*diejstwitielnyj statskij sowietnik*), co w strukturach wojskowych odpowiadało stopniowi generał-majora. W ten sposób Michaił Speranskij zaledwie w ciągu czterech i pół roku, poczynając od funkcji prywatnego sekretarza księcia Aleksieja Kurakina stał się cesarskim sekretarzem stanu, osiągając tym samym niezwykle wysoką pozycję w administracji państwowej, co skutkowało zarazem nie tylko uzyskiwaniem znacznych honorariów, ale i dożywcotniej emerytury¹⁵.

Otworzyło to wielu osobom z rodzin księży prawosławnych ścieżki kariery w służbie cywilnej i wojskowej Imperium Rosyjskiego.

- 15 Michaił Gienadiejewicz Michajłowski, „Speranskij Michaił Michajłowicz”, [w:] *Istorija Gosudarstwiennowo Sowjeta Rossijskoj Impierii 1801-1917. Wysszeje zakonosowieszczatelnoje uczreźdienieje Rossijskoj impierii i wierchniaja pałata pierwowo rossijskowo parlamenta*, red. Siergiej Michajłowicz Mironow, Aleksandr Nikołajewicz Czistikow, Denis Nikołajewicz Szilow (Sankt-Peterburg: »LINKI ROSSIJI«, 2008), 335; Denis Nikołajewicz Szilow, „Troszczinskij Dmitrij Prokofiewicz”, [w:] Denis Nikołajewicz Szilow, *Gosudarstwiennyje diejatieli Rossijskoj impierii. Gławy wysszych i centralnych uczreźdieniej 1802-1917. Biobibliografczeskij sprawocznik* (Sankt-Peterburg: Dmitrij Bułanin, Jewropejskij uniwersitet w Sankt-Peterburgie, 2001), 678-679; Korf, *Żiżn grafa Speranskowo*, t. I, 91; Dariusz Szpoper, „Rada Państwa (1810-1917). Od

W tym też okresie Michaił Speranskij zbliżył się do jednego z najbliższych przyjaciół i zarazem współpracowników Aleksandra I – hrabiego Wiktora Pawłowicza Koczubeja (1768-1834), także członka stworzonego w połowie 1801 roku przez młodego imperatora Niejawnego Komitetu (*Nieglasnyj komitet*), skupiającego bliskich mu wiekiem i poglądami arystokratów, afirmujących poglądy i trendy napływające z Zachodu Europy, mających przygotować podwaliny reformy Cesarstwa Rosyjskiego¹⁶. Chociaż ta nieformalna grupa przyjaciół działała w narzuconych przez Aleksandra I ramach organizacyjnych stosunkowo krótko, bo jedynie do listopada 1803 roku, to jednak zespołowi temu udało się efekty swoich prac wprowadzić w życie poprzez wydawane przez imperatora akty normatywne. Już jesienią 1801 roku ukazał się z datą 27 września (9 października) imienny, kierowany do Senatu Rządzącego ukaz zakazujący stosowania tortur w postępowaniu przygotowawczym (śledztwo), zaś dwa miesiące później, 12 (24) grudnia, cesarz w tej samej formie prawnej zezwolił kupcom, mieszczanom oraz chłopom należącym do skarbu monarchii rosyjskiej na nabywanie nieruchomości gruntowych. Dobrodziejstwo tego aktu normatywnego wszakże nie zostało rozciągnięte na włościan, pozostających w zależności poddańczej i zamieszkujących dobra prywatnych właścicieli ziemskich¹⁷.

subsydiarnego organu władzy rosyjskich imperatorów do izby wyższej parlamentu” *Opolskie studia Administracyjno-Prawne*, XIV/2 (2016), 92 – Rada Nieustająca (*Niepremiennyj sowiet*), została powołana przez Aleksandra I w dniu 30 marca 1801 roku prawie bezpośrednio po objęciu tronu przez tego monarchę i zastąpiła funkcjonującą uprzednio Radę przy Dworze Najwyższym; Korf, *Żiżn grafa Speranskowo*, t. I, 91.

- 16 Michajłowski, „Speranskij Michaił Michajłowicz”, 336; Nikołaj Michajłowicz [Romanow], wielikij kniaź, *Impierator Aleksandr I. Biografija* (Moskwa: »Zacharow«, 2010), 25; Denis Nikołajewicz Sziłow, „Koczubej Wiktor Pawłowicz”, [w:] Denis Nikołajewicz Sziłow, *Gosudarstwiennyje diejatieli Rossijskoj impierii. Gławy wysszych i centralnych uczeżdzenij 1802-1917. Biobłograficzeskij sprawocznik* (Sankt-Peterburg: Dmitrij Bułanin. Jewropejskij uniwersitet w Sankt-Peterburge, 2001), 324; Komitet Niejawny tworzyli, oprócz Wiktora Pawłowicza Koczubeja, także: książę Adam Jerzy Czartoryski, hrabia Paweł Aleksandrowicz Stroganow oraz jego kuzyn Nikołaj Nikołajewicz Nowosilcow; patrz też: Ludwik Bazylow, *Dzieje Rosji 1801-1917* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977), 15, tłumaczy nazwę *Nieglasnyj Komitet* jako Tajny Komitet.
- 17 Anatolij Walentinowicz Naumow, *Prestuplenije i nakazanie w istorii Rossiji*, cz. I (Moskwa: OOO »Prospekt«, 2021), 95; Bazylow, *Dzieje Rosji 1801-1917*, 15; [Aleksander I], 27 sentjabria [1801], imiennej, dannyj Senatu »Ob unicztożenii pytki«, w *Zakonodatielstwo imperatora*

Jednak, jak się wydaje, największym ustrojowym osiągnięciem członków Niejawnego Komitetu stała się reforma zarządu państwem na szczeblu centralnym, zainicjowana wystąpieniem na jego forum w dniu 10 lutego 1802 roku jedyne go Polaka w tym gronie – księcia Adama Jerzego Czartoryskiego (1770-1861). Wskazywał w nim na wady administracji rosyjskiej, powodujące bez mała permanentne spory trwające jej struktury i proponował, by funkcjonujący wówczas system kolegów zastąpić na szczeblu centralnym organami jednoosobowymi – ministrami mianowanymi przez władzę, którym do pomocy należało stworzyć ministerstwa przez nich kierowane. Ta propozycja wiązała się z przyjęciem koncepcji podziału władzy wykonawczej pomiędzy ministrów, którym podlegać miały rady ministerialne złożone z najbardziej doświadczonych urzędników zatrudnionych w tychże ministerstwach. Nadzór nad nimi miano zlecić Senatowi Rządzącemu, do którego każdego roku ministrowie mieliby kierować raporty ze swojej działalności, a również do tej instytucji należałoby rozpoznawanie skarg wnoszonych z powodu przekroczenia kompetencji przez urzędników. Ponadto, Czartoryski proponował, oprócz wyodrębnienia władzy wykonawczej i kontrolnej, także przeprowadzenie reformy wymiaru sprawiedliwości, poprzez stworzenie sądów cywilnych, karnych i policyjnych, jak też wprowadzenie dla nich wszystkich systemu dwóch instancji oraz sądu kasacyjnego. Plan ten uzyskał aprobatę Aleksandra I, który powierzył jego dopracowanie Nikołajowi Nikołajewiczowi Nowosilcowowi (1762-1838), który w dniu 11 kwietnia 1802 roku zapoznał członków Niejawnego Komitetu ze swoimi propozycjami, a te po zmianach, wprowadzonych osobiście przez cesarza, stały się podstawą dla jego manifestu z 8(20) września tego samego roku o utworzeniu ministerstw¹⁸. Dzielił on administrację państwową na 8 działów kierowanych przez ministrów stojących na czele ministerstw: 1) Wojny – (*Wojennyh Suchoputnyh Sił*); 2) Marynarki (*Morskich Sił*); 3) Spraw Zagranicznych (*Inostrannyh diel*); 4) Sprawiedliwości (*Justici*); 5) Spraw

Aleksandra I, 1801-1811 gody, red. Władimir Aliksiejewicz Tomsinow (Moskwa: Izdatielstwo »Zercało«, 2011), 63-65; [Aleksander I], „12 diekabria [1801], Imiennoj, dannyj Senatu »O priedostawlenii kupieczestwu, mieszczaństwu i kaziennym posielianam priobrietat'pokupkoj ziemli« [w:] *Zakonodatielstwo imperatora Aleksandra I, 1801-1811 gody*, red. Władimir Aleksiejewicz Tomsinow (Moskwa: Izdatielstwo »Zercało«, 2011), 71-72.

- 18 Liubow Fiedorowna Pisarkowa, *Gosudarstwiennoje uprawlenie Rossiji w pierwoj czetwierti XIX w.: Zamysły, projekty, wopłoszczenie* (Moskwa: Izdatielstwo Nowyj Chronograf, Institut Rossijskoj Istorii Rossijskoj Akademii Nauk, 2012), 86-90; Leonid Jefimowicz Szepieliov, *Aparat własti w Rossiji. Epocha Aleksandra I i Nikołaja I* (Sankt-Peterburg: »Iskusstwo – SPB«, 2007), 24-25.

Wewnętrznych (*Wnutriennych Diet*); 6) Finansów (*Finansow*); 7) Handlu (*Kommercii*); 8) Oświecenia Publicznego (*Narodnowo Proswieszczenija*)¹⁹. Ministrowie: Spraw Wewnętrznych, Spraw Zagranicznych, Sprawiedliwości, Finansów oraz Oświecenia Publicznego otrzymali pomocników z tytułem: towarzysz ministra (*towariszcz Ministra*), *de facto* sprawującymi funkcje wice-ministrów w tych resortach²⁰. Uczestniczący aktywnie w tych wydarzeniach książę Adam Jerzy Czartoryski wspominał, że te ostatnie stanowiska utworzono specjalnie dla przyjaciół Aleksandra I – przede wszystkim powierzając je osobom z kręgu Niejawnego Komitetu, albowiem w zamysłach władcy wprowadzenie ich do struktur nowo utworzonej administracji miało zapewnić kontynuację rozpoczętych reform i prawidłową realizację tego wielkiego przedsięwzięcia, na sukcesie którego tak niezmiernie zależało imperatorowi. Nikołaj Nowosilcow mianowany został towarzyszem ministra sprawiedliwości, Adam Jerzy Czartoryski miał pełnić tę funkcję w ministerstwie spraw zagranicznych, zaś hrabia Paweł Aleksandrowicz Stroganow (1774-1817) uzyskał tożsame stanowisko w resorcie spraw wewnętrznych, którego kierownictwo powierzył cesarz hrabiemu Wiktorowi Koczubejowi. Był to zarazem jedyny członek Niejawnego Komitetu, który z tego grona w 1802 roku mianowany został ministrem. Aktywnie też przystąpił do organizacji powierzono sobie ministerstwa, wcześniej w Imperium Rosyjskim niefunkcjonującego. Książę Adam Jerzy Czartoryski wspominał: „Dziedziny tak ważne, jak policja i administracja, będące w kompetencji tego ministerstwa, rozplywały się dotąd wśród wielu uprawnień Senatu, generalnego prokuratora i okazyjnie kilku sekretarzy, wykonujących polecenia władcy. Hrabia Koczubej musiał się uporać ze wszystkim w owej od dawna zaniedbanej administracji, w której to działalność rządowa w oddalonych prowincjach pozostawała bez nadzoru, bez żadnych dyspozycji, bez kierownictwa; zdana na łup wszelkich nadużyć, jakie ignorancja i chciwość podwładnego personelu mogły stworzyć”. Komentując dodawał też: „Było to zadanie szlachetne i trudne do wykonania lub przynajmniej do rozpoczęcia. [...] Zaczął od organizowania swych biur, od ich podziału na szereg sekcji, z których każda zajmowała się jednym odcinkiem ogromnego ministerstwa. Ściągnął do siebie osoby najbardziej kompetentne,

19 [Aleksandr I], „8 sientjabria [1802 g.] Manifest »Ob uczeżdzenii Ministerstw« w *Zakonodatielstwo imperatora Aleksandra I, 1801-1811 gody*, red. Władimir Aliksiejewicz Tomsinow (Moskwa: Izdatielstwo »Zercało«, 2011), 84/I.

20 [Aleksandr I], „8 sientjabria [1802 g.] Manifest »Ob uczeżdzenii Ministerstw«, 88 (VIII); Adam Jerzy Czartoryski, *Pamiętniki i memoriały polityczne 1776-1809*, red. Jerzy Skowronek (Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1986), 357.

jak tylko to było możliwe; wszystkie były doświadczane w różnych działaniach administracji”²¹.

Jedną z tych niezwykle pożądaných i zarazem „najbardziej kompetentnych” osób był Michaił Speranskij, którego sława od dłuższego już czasu promieniowała w świecie urzędników Sankt-Petersburga, szczególnie młodego pokolenia. Stąd też hrabia Wiktor Koczubej podjął wysiłki w celu pozyskania go do pracy w tworzonym przez siebie ministerstwie spraw wewnętrznych, uzyskując dla tych planów aprobatę samego cesarza. W dniu 8 (20) września 1802 roku, kiedy to wydany został manifest o utworzeniu ministerstw, Speranskij otrzymał służbowe polecenie rozpoczęcia pracy w resorcie spraw wewnętrznych, z zachowaniem ówczesnie posiadanej rangi sekretarza stanu²². Objął w nim funkcję dyrektora departamentu. To praktycznie na nim spoczął cały ciężar uruchomienia tej nowej instytucji. Przygotowywał projekty wszystkich dokumentów wychodzących z tworzącego się ministerstwa, w tym także okresowych raportów przedstawianych przez ministra spraw wewnętrznych cesarzowi, które następnie od 1804 roku publikowane były na łamach oficjalnego periodyku ministerstwa spraw wewnętrznych – „Sankt-Petersburgskiego Żurnała”, publikatora redagowanego także przez Michaiła Speranskiego²³. Poza nimi zamieszczano w piśmie aktualne informacje

-
- 21 Czartoryski, *Pamiętniki i memoriały polityczne 1776-1809*, 352-357; wielki książę Nikołaj Michajłowicz [Romanow], *Graf Paweł Aleksandrowicz Storganow (1774-1817). Istoriceskoje izsledowanije epoki imperatora Aleksandra I*, t. I (Sankt-Peterburg: Ekspedycja Zagotowlenija Gosudarstwennyh Bumag, 1903), 112-114.
- 22 Korf, *Żiżn grafu Speranskowo*, t. I, 95-96; Filipp Filippowicz Wigel, *Zapiski* (Moskwa: Izdatielstwo TERRA-TERRA; Książnyj Klub Knigowiek, 2019), 118; 138, pamiętnikarz ten opisuje osobiście mu znanego Michaiła Speranskiego jako „[...] człowieka najbardziej niezwykłego umysłu”, którego umiejętności przewyższały znacznie poziom reprezentowany przez członków Niejawnego Komitetu, a nawet samego imperatora Aleksandra I. Filipp Wigel zanotował: „Nikt z pięciu reformatorów nie potrafił niczego napisać. Speranskij zaproponował im kunszt swojego pióra i przyjmował postawę, jakby zbierał ich poglądy, niwelował różnice, uporządkowywał, w rzeczywistości samodzielnie opracował projekt utworzenia ministerstw. Wtedy też zauważył wszelką nicość pretensji ludzi, pragnących uchodzić u nas za państwowców, poznał całą ich mierność, pogardzał doświadczeniami starców i dojrzałych mężczyzn, szanował wyłącznie wiedzę, w tym kontekście na niwie służby cywilnej równych sobie nie dostrzegał i od tego czasu nauczył się najwyżej pozycjonować siebie”.
- 23 Tomsinow, *Swietilo rossijskoj biurokratii*, 105-107; Jakuszkin, *Speranskij i Arakczejew*, 14.

o sytuacji panującej wówczas w Imperium Rosyjskim, w tym także dane dotyczące statystyki przestępczości, liczby pożarów oraz przypadkowych zgonów będących następstwem katastrof i wypadków²⁴.

Czas pozostawania w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych był w życiu Michaiła Speranskiego okresem w miarę bezstresowym, chociaż wypełnionym gigantyczną wręcz pracą, i to nie tylko *stricte* urzędniczą. To wówczas tworzył on podwaliny nowej, w pełni kompetentnej, nowej rosyjskiej struktury urzędniczej. Filipp Filippowicz Wigel (1786-1856) osobiście go znający, w swoich wspomnieniach zanotował: „W gabinecie Speranskiego, w jego salonie, w jego towarzystwie, w tym właśnie czasie, poczęła się zupełnie nowa warstwa społeczna, wcześniej nieznaną, która nieustannie powiększając się [...], jak siecią pokrywa obecnie całą Rosję – stan biurokratów”²⁵. Dążył on do stworzenia nowego wzorca urzędnika, niekoniecznie o szlacheckich korzeniach, lecz dopuszczając do pełnienia funkcji w administracji państwowej osoby mogące wylegitymować się *par excellence* europejskim wykształceniem i kultywowaniem takich samych zwyczajów²⁶.

Lata współpracy z ministrem Koczubejem zaowocowały też licznymi pracami autorstwa Speranskiego częściowo powstałymi z inspiracji jego zwierzchnika, częściowo też z własnej inicjatywy. Pisząc je, jawił się jako propagator idei prymatu prawa pozytywnego nad władzą samodzielną monarchy, akceptując zarazem potrzebę wdrożenia reformy ustrojowej Imperium Rosyjskiego, postulując też odejście w jej ramach od wszelkich form rządów absolutnych na rzecz stworzenia monarchii konstytucyjnej. Stał na stanowisku, że zmiany te powinny dokonywać się niejako odgórnie, a ich inicjatorem miałyby być oświecony władca. W tej mierze pozostawał niejako w opozycji do wizji członków Niejawnego Komitetu, poszukując zarazem czynnika politycznego, który mógłby stać się gwarantem realizacji ustanowionych norm prawnych przez władcę Rosji. Dostrzegał go w narodzie i w szeroko rozumianej opinii publicznej²⁷. W treści sporządzonej przez siebie w 1802 roku notatki zatytułowanej *O koriennych zakonach gosudarstwa (O przyrodzonych prawach państwa)*²⁸ stwierdzał, że to nie rząd tworzy siłę

24 Aleksandr Władimirowicz Borisow, *Ministry Wnutriennych Dieł Rossiji 1802 – oktiabr 1917* (Sankt-Peterburg: Fond »Uniwersitet«, 2001), 14.

25 Wigel, *Zapiski*, 157.

26 Ibidem, 159.

27 Chuduszina, *Michaił Michajłowicz Speranskij*, 55.

28 Michajłowski, „Speranskij Michaił Michajłowicz”, 337; Władimir Iwanowicz Dal', *Totkowij słowar' żiwago wielikoruskawo jazyka*, t. II, I – 0 (Sankt-Peterburg; Moskwa: Izdaniye knigoprodawca-tipografa Markwija Osipowicza Wolfa, 1881), 162-163, który pochodzenia przymiotnika *koriennyj* wywodzi od rzeczownika *koreń* (korzeń); por.: *koriennyje*

narodu, ale jest wręcz odwrotnie, to naród kreuje moc rządu, którego omnipotencja jest pochodną przyzwolenia udzielonego na taki stan rzeczy przez ten właśnie podmiot, gdyż to „[...] naród dysponuje w sobie wystarczającą siłą, by zrównoważyć lub ograniczyć siłę rządu”²⁹.

Wydaje się, że dość sceptyczny pogląd Speranskiego na funkcjonującą w Cesarstwie Rosyjskim strukturę władzy, raczej nie jawił się jako wyraz sprzeciwu wobec istniejącego systemu rządzenia, a wręcz, paradoksalnie był działaniem na jego rzecz i w jego też interesie. Dostrzegając bowiem, że połączenie władzy legislacyjnej, wykonawczej i sądowniczej w osobie samodzielnawcy nie tylko nie było gwarancją praworządności, ale jak wykazały doświadczenia rosyjskiego XVIII wieku – stulecia pałacowych przewrotów, których zwieńczeniem była śmierć Pawła I w 1801 roku – także nie zabezpieczało przed dokonaniem zamachu stanu. Uważał również, że przeplatanie się niezbyt ostro wyodrębnionych kompetencji poszczególnych instytucji ustrojowych nie służy bynajmniej społecznej afirmacji treści przekazu prawnego, zatem Speranskij formułował swoisty postulat *de lege ferenda* – określenie praw *koriennych*, przyrodzonych, których moc obowiązująca wiązałyby zarówno władcę, jak i jego poddanych.

Stąd też w pierwszej dekadzie XIX wielu nie obcy pozostawał mu pewnego rodzaju idealizm oparty na głębokiej wierze w potrzebę przeprowadzenia szerokich, nowatorskich zmian politycznych, które miałyby zarówno stymulować, jak i ochraniać proces tworzenia nowego systemu prawa prywatnego, czerpiącego też wzorce z rozwiązań utrwalonych, sprawdzonych w praktyce i już funkcjonujących w obrocie prawnym. Towarzystwo temu przekonanie, że taka reforma monarchii rosyjskiej sprzyjać będzie tworzeniu warstwy społecznej, która w warunkach pewnej postępującej liberalizacji otoczenia politycznego, umocni swoją podmiotowość, dając zarazem silny impuls ku pobudzeniu własnej aktywności na niwie publicznej³⁰.

W 1803 roku Aleksander I zlecił Speranskiemu, za pośrednictwem ministra Koczubeja, przygotowanie dokumentu dotyczącego wizji ustroju organów sądowych i administracyjnych. Sporządzony on został w kolejnym 1804 roku i opatrzony tytułem *Notatka o ustroju instytucji sądowych i rządowych w Rosji (Zapiska ob ustrojstwie sudiednych i prawitielstwiennych*

kniazia i żatowannyje kniazia; zatem frazę *koriennyje zakony* należałoby przetłumaczyć jako: *odwieczne* lub też: *przyrodzone prawa*.

29 Michaił Michajłowicz Speranskij, „O koriennych zakonach gosudarstwa”, [w:] Michaił Michajłowicz Speranskij, *Izbrannoje*, red. Wadim Surenowicz Parsamow (Moskwa: Rossijskaja Politiczeskaja Encykłopedija »ROSSPEN« 2010), 201-202.

30 Chuduszina, *Michaił Michajłowicz Speranskij*, 55-56.

uczrieżdzenij w Rossiji)³¹. Co prawda, nie przyniosła ona jakichkolwiek wymiernych skutków praktycznych, to jednak w jej treści Michaił Speranskij dał wyraz swojemu przekonaniu, że póki co Imperium Rosyjskie nie spełniało przesłanek dla przekształcenia się w monarchię konstytucyjną, przynajmniej w takiej formie, jak on ją postrzegał. W opinii bowiem Speranskiego powinna ona opierać się na kilku fundamentalnych pryncypiach. Były to: 1) wolność wszystkich stanów i grup społecznych; 2) istnienie opinii publicznej; 3) funkcjonowanie kodeksów: karnego i cywilnego; 4) oddanie wymiaru sprawiedliwości w ręce mieszkańców; 5) jawność postępowań sądowych; 6) wolność druku³². Zalecał też, by plan reformowania instytucji państwowych miał charakter kompleksowy i zarazem w pełni przemyślany, gdyż wszelkie niedoskonałości na tym polu są na ogół wynikiem nader szybkich działań podejmowanych *ad hoc*, motywowanych emocjonalnym, aczkolwiek na ogół błędnym przekonaniem, że korekta wyłącznie jednego elementu systemu spowoduje, że wszystkie „[...] sprawy zaczną iść lepiej”³³.

Aktywność i zaangażowanie w prace ministerstwa spraw wewnętrznych została także doceniona przez przełożonych Michaiła Speranskiego. W 1804 roku nagrodzono go przyznaniem mu dzierżawy dóbr ziemskich Aahof położonych w gubernii liftlandzkiej, przynoszących dochód w wysokości 12 tysięcy rubli rocznie, zaś w dwa lata później otrzymał też order św. Włodzimierza trzeciej klasy, ustanowiony jeszcze przez Katarzynę Wielką (1762-1796) we wrześniu 1782 roku, a nadawany wyróżniającym się urzędnikom pozostającym w służbie państwowej. W tym samym 1806 roku z powodu trwającej choroby hrabiego Wiktora Pawłowicza Koczubeja i związanej z tym częstej absencji, Speranskij przejął jego ministerialne obowiązki polegające na osobistym referowaniu imperatorowi spraw związanych z funkcjonowaniem resortu spraw wewnętrznych³⁴. Późniejszy współpracownik Michaiła Speranskiego, a także zarazem twórca jego obszernej biografii, baron i następnie od 1872 roku hrabia Modest Andriejewicz Korf (1800-1876) pisał na jej kartach, że właśnie wtedy bohater jego pracy, wspaniały interlokutor, przy tym zarazem „[...] biegły i wyrazisty wykonawca otrzymywanych poleceń, umiejący w lot łowić i domyślać się treści każdego słowa [...] od samego początku

31 Tomsinow, *Swietilo rossijskiej biurokratii*, 107; Korf, *Żiżn grafa Speranskowo*, t. I, 99.

32 Sieredonin, *Graf M.M. Speranskij*, 3.

33 Michaił Michajłowicz Speranskij, „Zapiska ob ustrojstwie sudiebnych i prawitielstwiennych uczrieżdzenij w Rossiji”, [w:] Michaił Michajłowicz Speranskij, *Izbrannoje*, red. Wadim Surenowicz Parsamow (Moskwa: Rossijskaja Politiczeskaja Encykłopedija »ROSSPEN«, 2010), 269.

34 Michajłowickij, *Speranskij Michaił Michajłowicz*, 337; Giennadij Artiomjewicz Muraszew, *Tituły, cziny, nagrody* (Sankt-Peterburg: OOO Izdatielstwo »Poligon«, 2003), 163.

oczarował władcę, który wówczas to zaczął powierzać mu wszelakie poruczenia natury osobistej³⁵.

Wydaje się, że do w miarę pełnego zbliżenia pomiędzy nimi doszło jednak przede wszystkim podczas wyjazdu imperatora w październiku 1807 roku do Witebska, w trakcie którego dokonywał on przeglądu zgromadzonych tam i reorganizujących się wojsk rosyjskich. W podróży tej, na polecenie monarchy, towarzyszył mu, między innymi, Michaił Speranskij, włączony wówczas po raz pierwszy do oficjalnego składu świty cesarskiej³⁶.

W zaledwie kilka dni po powrocie z Białorusi do Sankt-Petersburga, w dniu 19 (31) października 1807 roku Aleksander I odwołał Speranskiego z ministerstwa spraw wewnętrznych, pozostawiając go jednak nadal w randze sekretarza stanu. Wydarzenie to poprzedziło zaledwie o kilka tygodni późniejszą dymisję hrabiego Wiktora Koczubeja z funkcji szefa tegoż resortu, zaś jego następcą został książę Aleksiej Borysowicz Kurakin, ten sam, który zaledwie kilka lat wcześniej otaczał swoją protekcją dopiero co wchodzącego na ścieżkę kariery państwowej młodego Speranskiego³⁷.

Na pozostającego już poza strukturami ministerstwa spraw wewnętrznych sekretarza stanu, rychło, bo jeszcze w listopadzie 1807 roku, nałożone zostały nowe obowiązki. W dniu 29 listopada (11 grudnia) 1807 roku Michaił Speranskij został członkiem utworzonego wówczas Komitetu do zbadania sposobów udoskonalenia szkół duchownych i poprawy utrzymania duchowieństwa (*Komitet dlia izyskania sposobow usowierszenstwowanija*

-
- 35 Korf, *Żiżn grafa Speranskowo*, t. I, 99-100; Denis Nikołajewicz Szilow, „Korf Modest Andriejewicz”, [w:] Denis Nikołajewicz Szilow, *Gosudarstwiennije diejatieli Rossijskoj impierii. Gławy wysszych i centralnych uczrieżdzenij 1802-1917. Biobibliograficzeskij sprawocznik* (Sankt-Peterburg: Dmitrij Bułanin, Jewropejskij uniwersitet w Sankt-Peterburgie, 2001), 318-321.
- 36 Nikołaj Karłowicz Szilder, *Imperator Aleksandr Pierwyj: jewo żiżn i carstwowanie*, t. II (Moskwa: OAO »Moskowskije uczebniki i Kartolito-grafija«, 2008), 204; Tomsinow, *Swietilo rossijskoj biurokratii*, 135.
- 37 Szilder, *Aleksandr I*, t. II, 204, podaje, że powrót Aleksandra I z Witebska do Sankt-Peterburga miał miejsce 10(22) października 1807 roku; Korf, *Żiżn grafa Speranskowo*, t. I, 100-101; Tomsinow, *Swietilo rossijskoj biurokratii*, 135; Kraszennikow, *Siem' żiznziej grafa Michajła Speranskowo*, 32; hrabia Wiktor Pawłowicz Koczubej, z uwagi na pociągnięcie przez cesarza do odpowiedzialności i odwołanie z pełnionej funkcji gubernatora saratowskiego, jego protegowanego, Piotra Ulianowicza Bie-liakowa (1802-1807), podał się do dymisji, która została przez Aleksandra I przyjęta z dniem 24 listopada (6 grudnia) 1807 roku. Hrabiemu Wiktorowi Koczubejowi cesarz udzielił bezterminowego urlopu, pozostawiając mu zarazem wszystkie pozostałe tytuły i pełnione funkcje.

duchownych ucziliszcz i k utuczszzeniju sodierzanija duchowieństwa)³⁸, efektem prac którego stała się reforma szkolnictwa podległego rosyjskiej Cerkwi prawosławnej. Dokonano wyraźnego podziału na szkolnictwo: 1) wyższe (akademie duchowne i okręgi naukowe w: Sankt-Petersburgu, Moskwie, Kijowie oraz w Kazaniu); 2) średnie (seminaria duchowne w każdej diecezji podległe administracyjnie i naukowo-metodycznie akademiom); 3) niższe – szkoły powiatowe i parafialne, podległe nadzorowi władz seminaryjnych. Do 1814 roku Michaił Speranskij wraz z arcybiskupem Teofilaktem (Feofilakt Rustanow) opracowali też cały pakiet aktów normatywnych służących wdrożeniu tej reformy w życie, w tym także obejmujący statuty poszczególnych cerkiewnych zakładów naukowych³⁹.

Z kolei sam imienny ukaz cesarski kierowany do Świętego Synodu o udoskonaleniu szkół duchownych (*ob usowierszenstwowanii duchownych ucziliszcz*) został podpisany przez Aleksandra I w dniu 26 czerwca (7 lipca) 1808 roku równoległe z reskryptem kierowanym do Michaiła Speranskiego, w treści którego monarcha dziękując mu za włożony trud w dzieło reformy szkolnictwa cerkiewnego nagradzał go Gwiazdą orderu św. Włodzimierza II stopnia. Przygotowując projekt reformy szkół duchownych, Speranskij opracowywał w tym samym czasie model całkowicie nowego i jeszcze wówczas

38 Tomsinow, *Swietilo rossijskiej biurokratii*, 135; Cypin, *Istoriija ruskoj prawosławnej Cerkwi*, 798-801; w składzie Komitetu obok Michaiła Speranskiego znaleźli się ponadto: 1) metropolita nowogrodzki i sanktpetersburski w latach 1799-1818 Ambrosij (Podobiedow); 2) ordynariusz kałużyński w latach 1799-1809, arcybiskup Teofilakt (Fiodor Gawriłowicz Rusanow), następnie arcybiskup rizański i od 1817 roku do swojej śmierci w 1821 egzarcha gruzińskiej Cerkwi prawosławnej z tytułem metropolity kartalińskiego i kachetyńskiego (od 1819 roku); 3) kapelan armii i marynarki wojennej Joann (Iwan) Siemionowicz Dzierżawin (1756-1826); 4) książę Aleksander Nikołajewicz Golicyn (1773-1844), w latach 1803-1817 oberprokurator Świętego Synodu; 5) Siergiej Fiedorowicz Krasnopiewkow (?-marzec 1808 roku), przełożony kremłowskiego Soboru Zwiastowania i spowiednik domu cesarskiego, który z uwagi na swoją szybką śmierć nie odegrał bardziej eksponowanej roli w pracach Komitetu.

39 Cypin, *Istoriija ruskoj prawosławnej Cerkwi*, 195-198; w chwili rozpoczęcia reformy w Rosji, w 1808 roku funkcjonowało 150 szkół cerkiewnych, zaś u schyłku panowania Aleksandra I, w 1824 roku było ich już 344. Reforma przyczyniła się do podwyższenia poziomu nauczania oraz do systematycznego odchodzenia od łaciny jako języka wykładowego na rzecz rosyjskiego, chociaż proces ten nie przebiegał bez oporów ze strony części duchowieństwa prawosławnego.

w Rosji mało znanego zakładu naukowego – liceum, w Carskim Siole⁴⁰. Potrzeba powołania tego typu placówek była w pierwszych latach XIX wieku dość głośno artykułowana w sferach rządowych i w środowisku szlachty Imperium Rosyjskiego. Uznawano, że ten rodzaj szkoły otworzy przed młodym pokoleniem rosyjskich poddanych uprzywilejowane ścieżki kariery w służbie cywilnej oraz wojskowej. Miałaby ona bowiem łączyć w sobie dydaktykę na poziomie gimnazjalnym ze skróconym kursem nauki na szczeblu uniwersyteckim⁴¹. Koncepcja Speranskiego zmaterializowała się w treści notatki przekazanej Aleksandrowi I w grudniu 1808 roku zatytułowanej *Rys wstępny szczególnego liceum (Pierwonaczalnoje naczertanije osobiennowo liceja)*. Kreślił w niej w syntetyczny sposób proponowany przez siebie program kształcenia oraz podstawowe założenia mające regulować funkcjonowanie tej przyszłej placówki oświatowej⁴², w której murach następnie zdobywały edukację osoby niezwykle zasłużone dla kultury i państwowości rosyjskiej, między innymi poeci – Aleksander Siergiejewicz Puszkina (1799-1837), jego przyjaciel, dekabrysta Iwan Iwanowicz Puszczin (1797-1859) i baron Anton Antonowicz Delwig (1798-1831) czy też przyszły minister spraw zagranicznych oraz kanclerz Imperium Rosyjskiego, książę Aleksandr Michajłowicz Górczakow (1797-1883)⁴³.

W 1808 roku było już widoczne, że relacje pomiędzy Aleksandrem I a Michaiłem Speranskim ulegały zacieśnieniu. Ten ostatni bywał częstym gościem cesarza, zapraszany przez niego na spotkania, zwykle mające miejsce podczas obiadów, w których towarzyszył panującemu, uczestnicząc zarazem

40 Tomsinow, *Swietilo rossijskoj biurokratii*, 137.

41 Siergiej Wasiliewicz Roźdiestwienski, *Istoriczeskij obzor diejatielnosti Ministerstwa Narodnowo proswieszczenija 1802-1902* (Sankt-Peterburg: Izdanije Ministerstwa narodnowo proswieszczenija, 1902), 76; N.I. Serbow, „Szkoła w carstwowaniu Aleksandra I i Nikołaja I”, [w:] Siergiej Aleksandrowicz Kniakow, N.I. Serbow, *Oczerk istorii narodnowo obrazowanija w Rossiji do epochi reform Aleksandra II*, red. Siergiej Wasiliewicz Roźdżestwienski (Moskwa: Knigoizdatielstwo „Polza” – Władimir Moricewicz Antik i KO, 1910), 187.

42 Michaił Michajłowicz Speranskij, „Pierwonaczalnoje naczertanije osobiennowo liceja”, [w:] Liudmiła Borisowna Michajłowa, *Powsiedniaja żiżn carskosielskowo liceja 1811-1843*, kn. I, „Dniej Aleksandrowych priekrasnoje naczato”. *Oczerki licejskoj stariny* (Sankt-Peterburg: Izdatielstwo »Władimir Dal’«; OOO »Alegro«, 2021), 497-499.

43 Ilia Uriłow, „Prediłowije”, [w:] [Aleksandr Michajłowicz Górczakow], *Pierepiska kniazia A.[leksandra] M.[ichajłowicza] Górczakowa s rodnymi i bliskimi*, (Moskwa: OOO w Izdatielskij Dom »Liubimaja Rossija«, 2008), 3; Piotr Michajłowicz Gołowaczew, *Dekabristy. 86 portretow* (Moskwa: »Zacharow«, 2021), 242-243.

w prowadzonej wówczas dyskusji. Ciesząc się powszechnie w Sankt-Petersburgu sławą frankofila, brał też udział w rozmowach rosyjskiego imperatora toczonych z ambasadorem Francji, stosunkowo młodym przedstawicielem starej rodziny arystokratycznej i zarazem generałem oraz adiutantem Napoleona I Bonaparte – księciem Armandem de Caulaincourt (1773-1827), reprezentującym go w latach 1807-1812 w północnej stolicy Cesarstwa Rosyjskiego⁴⁴. Zapewne też ta opinia o profrancuskich sympatiach zadecydowała, że opuszczając w dniu 2 (14) września 1808 roku Sankt-Petersburg i udając się na swoje ostatnie spotkanie z cesarzem Francuzów w Erfurcie, w składzie stosunkowo nielicznej świty towarzyszącej Aleksandrowi I w tej podróży znalazł się też jego sekretarz stanu – Michaił Speranskij. Oficjalny pobyt delegacji rosyjskiej w Erfurcie rozpoczął się 15 (27) września 1808 roku i trwał 18 dni. Do miasta wypełnionego przedstawicielami starych niemieckich rodzin panujących, pragnących otrzeć się o majestat dwóch cesarzy, przybył też król saski i zarazem władca Księstwa Warszawskiego, Fryderyk August I (1806-1827). Czas ten wypełniły trudne pertraktacje pomiędzy Aleksandrem I a Napoleonem I Bonaparte, praktycznie dotyczące najważniejszych i zarazem nader problematycznych kwestii polityki europejskiej ówczesnej doby⁴⁵. Abstrahując wszakże od zagadnień tej skali, należy wskazać jednak na co najmniej dwie relacje dotyczące samego Speranskiego. Pierwsza z nich zawiera opowieść o domniemanej długiej dyskusji toczonej przez niego z Napoleonem, który jakoby zachwycił się intelektem swojego interlokutora, co też *expressis verbis* miał wyrazić zwracając się do Aleksandra I, czy ten nie byłby skłonny rozstać się ze swoim sekretarzem stanu, wymieniając go na jakiegokolwiek królestwo. Wydaje się, że jest to bardziej literacka fikcja aniżeli fakt, to jednak zdaje się świadczyć ona o funkcjonującym przekonaniu, że talenty dane Speranskiemu nie jawiły się w jego otoczeniu jako pospolite. Drugi z przekazów odwołuje się do wymiany zdań pomiędzy Aleksandrem I a Speranskim podczas powrotnej podróży, w trakcie której cesarz miał zapytać swojego sekretarza stanu o wrażenia z pobytu za granicą. W odpowiedzi miał usłyszeć: „U nas są lepsi ludzie, jednak tutaj są lepsze prawa”. Komentując tę wypowiedź imperator zauważył, że i on myśli w podobny sposób, jednak

44 Sieredonin, *Graf M.M. Speranskij*, 5; Jelena Pietrowna Kudriawcewa, *Ministerstwo inostrannyh diel wo wtoroj czetwierti XIX wieka* (Moskwa: Izdatielstwo »MGIMO-Uniwersitet«, 2019), 389; Oleg Sokołow, *Napoleon, Aleksander i Europa 1806-1812*, przeł. Sławomir Skowronek (Oświęcim: Napoleon V, 2020), 99-101.

45 Marie-Pierre Rey, *Aleksandr I*, przeł. A.Ju. Pietrowa, A.Ju. Tereszczenko (Moskwa: Rossijskaja političeskaja encykłopedia – ROSSPEN, 2013), 218-222; Szilder, *Imperator Aleksandr pierwyj*, t. I, 216-222; Jacek Staszewski, *Wetynowicie* (Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 2005), 254.

powróci do tej rozmowy już w Rosji, w Sankt-Petersburgu. Nie przeceniając w żadnej mierze wpływu niemieckich doświadczeń, należałoby wszakże podkreślić, że to jednak w okresie następującym po wizycie w Erfurcie, Michaił Speranskij stworzył i rozpoczął, za zgodą i z inspiracji swojego władcy, wdrożenie w życie politycznego planu reformy państwa rosyjskiego oraz funkcjonującego na jego terytorium systemu prawnego⁴⁶.

Jeszcze przed wyjazdem na spotkanie z Napoleonem w Erfurcie Aleksander I powołał w dniu 8 (20) sierpnia 1808 roku Speranskiego do składu Rady Komisji, mającej przygotować reformę ustawodawstwa rosyjskiego. Chociaż nominacja ta nie była z nim konsultowana przez cesarza i nie wywoływała szczególnego entuzjazmu nią zaszczyconego, to jednak wyznaczyła drogę, która powiodła go ku najważniejszemu dziełu jego życia – do stworzenia *de facto* nowego systemu prawa obowiązującego w Imperium Rosyjskim⁴⁷.

Próba jego gruntownej nowelizacji nie była bynajmniej przedsięwzięciem całkowicie nowym i dla elit Cesarstwa Rosyjskiego czymś zaskakującym i nieoczekiwanym. Pierwsze działania zmierzające do zastąpienia przyjętego jeszcze za panowania cara Aleksieja Michajłowicza Romanowa (1645-1676) w 1649 roku *Ułożenia Soborowego (Sobornoje ułożenie)*⁴⁸ podjął już jego

46 Jakuszkin, *Speranskij i Arakczejew*, 15-16; szerzej o reformie ustrojowej Cesarstwa Rosyjskiego i udziale w niej Michaiła Speranskiego patrz: Dariusz Szpoper, „Rada Państwa (1810-1917). Od subsydiarnego organu władzy rosyjskich imperatorów do izby wyższej parlamentu” *Opolskie Studia Administracyjno-Prawne*, XIV/2 (2016): 92-95.

47 Sieredonin, *Graf M.M. Speranskij*, 7; Korf, *Żiżn grafy Speranskowo*, t. I, 148.

48 Michaił Flegontowicz Władimirskij-Budanow, *Obzor istorii russkowo prawa* (Moskwa: Izdatielskij Dom »Territorija Buduszczewo«, 2005), 268-273; Iwan Dmitrijewicz Bieljajew, *Lekcji po istorii russkowo zakonodatielstwa* (Moskwa: Izdatielstwo »Rodnaja strana«, 2018), 811-832; Igor Andrejewicz Isajew, *Istorija gosudarstwa i prawa Rossiji* (Moskwa: Izdatielstwo NORMA-INFRA-M, 2013), 178-180; *Ułożenije soborowe* było zbiorem prawa feudalnego, składającego się z 967 artykułów zawartych w 25 rozdziałach. Przy pracy nad jego tworzeniem pracowała Komisja Redakcyjna powołana w 1648 roku w składzie: książę Nikita Iwanowicz Odojewski, książę Siemion Wasiliewicz Prozorowski, książę Fiodor Fiodorowicz Wołkońskij oraz dwaj diacy: Gawriła Leontiew i Fiodor Gribojedow. Tworząc *Ułożenie Soborowe* Komisja czerpała materiał normatywny z carskich sudiebników i poleceń, kodyfikacji prawa cerkiewnego i bizantyjskiego, w tym z dzieła Justyniana oraz recypowała rozwiązania przyjęte w III Statucie litewskim z 1588 roku, częstokroć dzieląc poszczególne jego artykuły na odrębne przypisy i umieszczając je w różnych rozdziałach *Sobornowo ułożenija*.

syn Piotr I (1682-1725), nakazując w 1700 roku przeprowadzenie gruntownej rewizji obowiązującego ustawodawstwa i przygotowanie całkowicie zmiennej, wręcz nowej redakcji tej kodyfikacji, co zapewne spowodowane było całym szeregiem zmian tak o charakterze gospodarczym, politycznym, jak i ideowym, które zaistniały w Rosji na przestrzeni ponad pięćdziesięciu lat od daty jej przyjęcia⁴⁹. W tym okresie przybyło również wiele nowych aktów normatywnych, częstokroć nawet wręcz sprzecznych z rozwiązaniami przyjętymi w przepisach *Ułożenija Soborowego*; pojawiły się również normy adresowane indywidualnie, i to nie tylko do wybranych organów zarządu państwem, lecz również do osób fizycznych. Co więcej, część z nich, pomimo swojego istnienia i *de iure* obowiązywania, nie była w ogóle powszechnie znana. Należało zatem podjąć próbę publicznego ujawnienia tego materiału normatywnego, a także dokonanie jego systematyzacji oraz dostosowania do przepisów zawartych w kodeksie cara Aleksieja Michajłowicza z 1649 roku. W tym celu Piotr I ukazem z dnia 17 lutego 1700 roku utworzył Izbę do spraw Ułożenia (*Pałata ob ułożenii*), składającą się aż ze 112 osób różnych stanów i rang (bojarzy, dworanie, stolnicy i diakowie). Funkcjonowała ona do 1703 roku, finalnie jednak nie osiągając zamierzonego efektu swojej pracy. W 1714 roku powrócono do realizacji koncepcji pełnej nowelizacji *Sobornowo ułożenija*, i w ciągu czterech lat, do 1718 roku, przygotowano 10 rozdziałów, tym razem o skorygowanej już nazwie aktu normatywnego – *Swodnowo ułożenija*. Także i te zmiany nie uzyskały sankcji monarszej, zaś w 1720 roku pojawiła się kolejna już koncepcja legislacyjna, zakładająca odejście od nowelizacji tekstu *Sobornowo ułożenija* z 1649 roku i w to miejsce przygotowanie w pełni nowego kodeksu opartego na kompilacji rozwiązań normatywnych rosyjskich i szwedzkich, a następnie również duńskich⁵⁰.

Po śmierci Piotra I w 1725 roku, praktycznie wszyscy jego następcy na tronie Rosji, poza Piotrem III (1761-1762), podejmowali przez całe XVI-II stulecie próby reformy systemu prawnego i stworzenia nowej kodyfikacji, mającej obowiązywać na terenie władanego przez nich imperium. W okresie tym (do 1797 roku) powołano aż 6 komisji legislacyjnych, którym jednak nie udało się stworzyć w pełni nowej kompleksowej kodyfikacji rosyjskiej, co

49 Nikołaj Aleksiejewicz Woskresenski, *Piotr Wielikij kak zakonodatel. Issledowanie zakonodatelnowo processa w Rossiji w epochu reform pierwoj czetwiertii XVIII wieka*, red. Dmitrij Olegowicz Sierow (Moskwa: OOO »Nowoje Literaturnoje Obozrenije«; Deutsches Historisches Institut Moskau, 2017), 267-268.

50 Michaił Michajłowicz Speranski, „Obozrenije istoriczeskich swiedenij o swodie zakonow”, [w:] Michaił Michajłowicz Speranski, *O zakonach. Izbrannyje raboty i pisma* (Moskwa: Jurajt, 2021), 74-76; Nikołaj Iwanowicz Pawlenko, *Istorija Piotra Wielikowo* (Moskwa: OOO Izdatielstwo »WIECZE«, 2006), 104-105.

najwyżej osiągając na tym polu jedynie sukcesy fragmentaryczne w postaci opracowania projektów poszczególnych rozdziałów lub ich części przyszłego zbioru praw Cesarstwa Rosyjskiego, które jednak nie uzyskiwały na ogół aprobaty cesarskiej, a tym samym nie wchodziły w życie⁵¹.

Komisja, w składzie której znalazł się w sierpniu 1808 roku Michaił Michajłowicz Speranskij, nie była bynajmniej już wówczas tworem *par excellence* nowym. Funkcjonowała bowiem od 1804 roku. Postawiono przed nią zadanie stworzenia w pełni nowych regulacji prawnych (kodeksów, jak również innych ustaw), praktycznie obejmujących bez mała wszystkie gałęzie prawa pozytywnego i to nie tylko na centralnym poziomie ogólnopanstwowym, lecz zakładano, że reforma ta wkroczy swoim zasięgiem także w sferę ustawodawstwa lokalnego – poszczególnych prowincji Imperium Rosyjskiego, które cieszyły się, z racji uwarunkowań historycznych, swoistą autonomią w tym zakresie. Fundamentem projektowanych zmian miały stać się jednak obowiązujące akty normatywne, niemniej jednak w pełni znowelizowane, uzupełnione oraz stworzone w oparciu o ogólne zasady techniki legislacyjnej. Komisja dzieliła się na trzy ekspedycje zarządzane przez referendarzy, zaś na jej czele stała Rada Komisji, składająca się z ministra sprawiedliwości i jego zastępcy (towarzysz ministra)⁵². W chwili nominacji Speranskiego do składu tejże Rady funkcje te pełnili odpowiednio: książę Piotr Wasiliewicz Łopuchin (1753-1827) i Nikołaj Nikołajewicz Nowosilcow, jednak ten ostatni rychło opuścił to stanowisko, zaś w dniu 16(28) grudnia 1808 roku wakującą godność towarzysza ministra sprawiedliwości cesarza powierzył Speranskiemu⁵³. Niezwłocznie też przystąpił on do reorganizacji Komisji, likwidując ekspozytury oraz dokonując zmian personalnych, jak też powierzając osobom w niej już pracującym nowe zadania. Ekspozytury zastąpione zostały wydziałami, którymi zarządzali ich naczelnicy. Między innymi wydzielono wówczas wydziały prawa: cywilnego, karnego, handlowego oraz ustawodawstw lokalnych. Do pomocy naczelnikom wydziałów przydano kancelarie oraz konsultantów (radców) prawnych. Pewnego rodzaju *novum* stało się utworzenie specjalnej Rady Najwyższej, mającej przeprowadzić analizę oraz następnie zaaprobować reformę ustawodawstwa cywilnego. Speranskij zadbał by poza nim w jej składzie znalazły się osoby otoczone powszechnym

51 Speranskij, *Obozrenije istoriczeskich swiedienij o swodie zakonow*, 76-80.

52 Speranskij, *Obozrenije istoriczeskich swiedienij o swodie zakonow*, 80.

53 [Piotr Nazarijewicz Gussakowski], *Ministerstwo Justicii za sto let 1802-1902. Istoriczeskij oczerk* (Sankt-Peterburg: Senatskaja tipografia, 1902), 23-27; Richard Wortman, *Wlastiteli i sudii. Rozwitie prawowo soznanija w imperatorskoj Rossiji*, przeł. M.D. Dołbiłow, F.Ł. Sewastianow (Moskwa: Nowoje Literaturnoje Obozrienije, 2004), 216; podaje, iż książę Piotr Wasiliewicz Łopuchin powołany został na stanowisko ministra sprawiedliwości w początkach października 1803 roku.

szacunkiem, zarazem wpływowe i dysponujące znacznym autorytetem w środowisku. W Radzie tej zasiedli zatem: książę Adam Jerzy Czartoryski, Nikołaj Nikołajewicz Nowosilcow – postrzegani jako blisko osobiście powiązani z cesarzem Aleksandrem I, a także książę Piotr Wasiliewicz Łopuchin, hrabia Piotr Wasiliewicz Zawadowskij (1738-1812) – stojący wówczas na czele resortu oświecenia publicznego, hrabia Seweryn Potocki (1762-1829) – kurator Charkowskiego Okręgu Naukowego oraz dwaj senatorowie: Iwan Aleksiejewicz Aleksiejew (1751-1816) – zrusyfikowany Saksończyk, uchodzący za wybitnego znawcę i eksperta w dziedzinie ustawodawstwa rosyjskiego oraz Zachar Jakowlewicz Karniejew (1748-1829), były już wówczas gubernator miński⁵⁴. Pracami Komisji kierował oczywiście osobiście Speranskij, który też jej przewodniczył⁵⁵. Chociaż nie był prawnikiem, i w tej dziedzinie pozostawał raczej samoukiem, to jednak jak większość wykształconych osób tej epoki, uważał się za w pełni kompetentnego do tworzenia projektów aktów normatywnych. Nie sprzyjał temu wszakże fakt, że nie władał on jeszcze wówczas językiem niemieckim, a zatem do jego dyspozycji pozostawała jedynie francusko i angielskojęzyczna literatura prawnicza – pochodną zaś tych faktów mogło stać się zauroczenie Speranskiego Kodeksem Napoleona, a w ślad za tym idące przekonanie, że dużo łatwiej byłoby stworzyć w pełni nową regulację prawną, aniżeli nowelizować, czy też kompilować lub uzupełniać istniejące rodzime ustawodawstwo, tym bardziej, że niejako w zasięgu ręki

54 [Gustav von Rosenkamppff] Gustaw Andriejewicz Rozenkampf, „Wspominanija”, [w:] Nina Wasiliewna Minajewa, *M.[ichajł] M.[ichajłowicz] Speranskij w wspomnieniach sowremiennikow. Koniec XVIII – pierwaja połowina XIX wiekow* (Moskwa: OOO Izdatielstwo »Sobranije«, 2009), 28-30; Szpoper, „Rada Państwa (1810-1917)”, 94-95; Sieredonin, *Graf M.M. Speranskij*, 75; Roźdiestwienskij, *Istoriczeskij obzor diejatielnostii*, 37-40; Korf, *Żiżn grafa Speranskowo*, t. I, 152; Denis Nikołajewicz Sziłow, Jurij Anatoliewicz Kuźmin, „Karniejew (Korniejew) Zachar Jakowlewicz”, [w:] Denis Nikołajewicz Sziłow, Jurij Anatoliewicz Kuźmin, *Czlieny Gosudarstwiennowo sowieta Rossijskoj imperii 1801-1906. Biobliograficzeskij sprawocznik* (Sankt-Peterburg: Rossijskaja Nacionalnaja Biblioteka, Izdatielstwo »Dmitrij Bułanin«, 2007), 362-363; Denis Nikołajewicz Sziłow, Jurij Anatoliewicz Kuźmin, „Potockij Sewerin Osipowicz”, [w:] Denis Nikołajewicz Sziłow, Jurij Anatoliewicz Kuźmin, *Czlieny Gosudarstwiennowo Sowieta Rossijskoj imperii 1801-1906. Biobliograficzeskij sprawocznik* (Sankt-Petersburg: Rossijskaja Nacionalnaja Biblioteka, Izdatielstwo »Dmitrij Bułanin«, 2007), 642-643; Walerij Iwanowicz Fedorczenko, „Aleksiejew Iwan Aleksiejewicz”, [w:] Walerij Iwanowicz Fedorczenko, *Senatory Rossijskoj imperii. Encyklopedia biografij*, t. I (Moskwa: »Minuwszyje«, 2018), 31.

55 [Rosenkamppff von], Rozenkampf, *Wspominanija*, 30.

pozostawał do wykorzystania bez mała wzorcowy (francuski) przykład takiej regulacji, która z sukcesem wpływała, przynajmniej na część, europejskiego porządku prawnego⁵⁶.

Podążając zatem tym śladem, Komisja przystąpiła w pierwszej kolejności do prac nad ustawodawstwem cywilnym. Speranskij, jak się wydaje, nie był w stanie samodzielnie w pełni zaangażować się w te działania, albowiem niejako równolegle został na niego nałożony przez cesarza obowiązek przygotowania reformy centralnych organów zarządu państwem, co w znacznym stopniu absorbowało też jego aktywność intelektualną i organizacyjną. Tym niemniej jednak Komisja przygotowywała i przedyskutowywała nowe projekty legislacyjne, także konsultując się na tym polu ze swoimi członkami – korespondentami, wybitnymi teoretykami i praktykami pochodzącymi z Francji, rekomendowanymi jeszcze w Erfurcie dla tego celu przez cesarza Francuzów – Napoleona Bonaparte, którzy to prawnicy odegrali znaczącą rolę w pracach kodyfikacyjnych w tym kraju⁵⁷. Relacjonując działania Komisji, w liście z 13(25) kwietnia 1809 roku, kierowanym do hrabiego Wiktora Pawłowicza Koczubeja, Speranskij pisał: „[...] zdążyliśmy nadać pewien kształt Komisji ustawodawczej. Przekształciliśmy ekspedycję; ponad pięćdziesiąt zbędnych osób wyłączono; stworzono porządek prac; doprowadzono do takiego stanu, że wszystko jest podporządkowane jednemu celowi, a dla rewizji naszych prac, dla wyjaśnienia sprzeczności i problemów w ustawach, zwłaszcza dla zgodności komisji z ogólnymi poglądami i pozyskania dla jej wysiłków w ojczyźnie naszej pewnej akceptacji, utworzono przy niej

56 Sieredonin, *Graf M.M. Speranskij*, 75; Arkadij Nikołajewicz Fatiejew, *Speranskij i jego wriemia* (Moskwa: Izdatielstwo »Feorija«, 2012), 229.

57 Korf, *Żiżn grafu Speranskowo*, t. I, 156 podaje ich nazwiska. Byli to: Locré i Legras, którzy specjalizowali się w prawie cywilnym. Z kolei w kwestii dotyczącej prawa publicznego, Michaił Speranskij na polecenie cesarza Aleksandra I zwrócił się z prośbą do ministra spraw zagranicznych Francji Charls'a Falleyranda-Périgord (1754-1838) o polecenie takiego eksperta, który w odpowiedzi, wskazał w liście z 10 lutego 1809 roku prawnika o nazwisku Dupont de Némours. Jednak Modest Korf podkreślał, iż konsultacje z francuskimi prawnikami ograniczyły się jedynie do wymiany zaledwie kilku listów i nie wzięli oni bardziej aktywnego udziału w pracach nad reformą prawa rosyjskiego, tak karnego jak i prywatnego; Hipolit Grynwaser, „Kodeks Napoleona w Polsce”, [w:] Hipolit Grynwaser, *Pisma*, t. I (Wrocław: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1951), 134; Anna Klimaszewska, „Francuskie prawo handlowe na przełomie XIX i XX wieku. Kodeks handlowy Napoleona z 1807 r. a jego dekodyfikacja” *Zeszyty Prawnicze UKSW*, 11.2 (2011): 121, przyp.2.

specjalną radę. Mam nadzieję, iż z początkiem maja całość nabierze tempa i chociaż nie szybko, wszystko pójdzie od razu w porządku i bezzwłocznie”⁵⁸.

W dniu 1(12) maja 1809 roku Rada Komisji w nowym składzie rozpoczęła prace nad projektowaną kodyfikacją prawa cywilnego. Jej składowi zakomunikowano, że cesarz życzy sobie, by czytano tekst poszczególnych części aktu normatywnego, a następnie by przeprowadzano nad nim dyskusję. Aktywną rolę w niej odgrywali: książę Adam Jerzy Czartoryski, Nikołaj Nowosiliow oraz hrabia Seweryn Potocki, podnosząc wszelkiego rodzaju argumenty i prosząc o wyjaśnienie zagadnień budzących ich uzasadnione wątpliwości. Pojawiały się one w przedmiocie unormowań dotyczących władzy rodzicielskiej czy też kwestii podziału majątku pomiędzy dziećmi. W dyskusji raczej wyłącznie biernie uczestniczył książę Piotr Łopuchin, zaś minister, hrabia Piotr Zawadowskij w ogóle nie zaszczycił posiedzeń Rady swoją obecnością. Z kolei senator Iwan Aleksiejew, znany ze swojego przywiązania do rozwiązań historycznie sprawdzonych uważał, że: „[...] nowa regulacja, chociaż i uwiarygadniana odnośnikami do ustaw, tym niemniej przedstawia się jako coś obcego”. W jego opinii było to: „Nowe, nie w pełni zrozumiałe dla sędowników rosyjskich”. Dyskusje w tym gronie ciągnęły się całymi tygodniami aż do października, kiedy to część analizowanej kodyfikacji poświęcona prawu osobowemu została w swoim kształcie zaaprobowana i skierowana do druku. Wszelkie korekty i zmiany w tym tekście osobiście nanosił Speranskij, pozwalając sobie czynić „[...] liczne poprawki w słowach i wyrażeniach”⁵⁹. Następnie przystąpiono, w podobnym trybie, do prac nad kolejnymi partiami przygotowywanego kodeksu cywilnego. Tym razem zajmowano się dwoma kolejnymi jednostkami redakcyjnymi tekstu – rozdziałami poświęconymi prawom rzeczowym i prawu zobowiązań. W końcu 1809 roku Speranskij wywiązał się też z nałożonego na niego przez Aleksandra I obowiązku stworzenia projektu aktu normatywnego dotyczącego ustroju i funkcji Rady Państwa (*Gosudarstwiennyj sowiet*), który wszedł w życie w formie manifestu cesarskiego w dniu 1(12) stycznia 1810 roku. W jego treści, *notabene* napisanej własnoręcznie przez Speranskiego i przez niego oficjalnie w obecności imperatora i licznych zebranych osób odczytanym⁶⁰, znalazło się polecenie kierowane do członków Rady Państwa *in gremio*, by ci w pierwszej kolejności zwrócili swoją uwagę na najważniejsze

58 Cyt. za: Korf, *Żiżn grafa Speranskowo*, t. I, 155-156.

59 [Rosenkampff von], Rozenkampff, *Wospominanija*, 30; 33-34; Speranskij wyjaśniał, że senator Iwan Aleksiejewicz Aleksiejew charakteryzuje się „[...] nieświadomą rutyną i tylko dlatego skierowano go do Rady, gdyż korzysta on z reputacji znawcy rosyjskiego prawa, albowiem długo zasiedział się w Senacie”.

60 [Gussakowskij], *Ministerstwo justicii*, 28; Szpoper, „Rada Państwa (1810-1917)”, 92-93.

kwestie dotyczące funkcjonowania monarchii, w tym też na niezwykle istotną potrzebę kodyfikacji prawa rosyjskiego. Zapowiadano skierowanie do prac w Radzie Państwa projektów nowych regulacji prawnych: kodeksu cywilnego wraz z ustawami regulującymi ustrój sądów i obowiązującą w nich procedurę, a następnie, w dalszej kolejności kodeksu karnego, dodając zarazem, że opatrzone sukcesem zakończenie tej inicjatywy wpłynie na ostateczny kształt struktur wymiaru sprawiedliwości Imperium Rosyjskiego⁶¹. Zapowiedź zaangażowania Rady Państwa w działalność legislacyjną, zmierzającą do nadania Rosji w pełni nowych kodyfikacji, spowodowała modyfikację kształtu komisji ustawodawczej – miała ona być od tej chwili instytucją akredytowaną przy Radzie Państwa; ponadto, całkowitej likwidacji ulegała Rada w niej uprzednio funkcjonująca, zaś na jej czele, z tytułem dyrektora, stanął osobiście Michaił Speranskij, wyposażony w pełnię władzy kierowniczej. Nakazano również przekształconej w tenże sposób komisji ustawodawczej opracowane przez nią projekty aktów legislacyjnych kierować celem rozpatrzenia do pierwszej z czterech wówczas utworzonych jednostek wewnętrznych Rady Państwa – do departamentu prawnego⁶².

Michaił Speranskij obciążony licznymi obowiązkami państwowymi nie dysponował wystarczającą ilością czasu, który byłby w stanie przeznaczyć na gruntowne i drobiazgowo zapoznanie się z przedstawianymi mu projektami nowych regulacji prawnych, które w znacznej mierze jeszcze wówczas przygotowywał baron Gustav von Rosenkamppff. Przeznaczał na to zaledwie kilka godzin porannych w każdy poniedziałek bezpośrednio przed posiedzeniem Rady Państwa. Na ogół już około godziny 6.00 rano przynoszono mu przetłumaczone na rosyjski teksty stworzone w języku francuskim przez von Rosenkamppffa, które bezlitośnie kreślił, znaczną część z tych propozycji usuwając. Zapewne nie polepszało to też niezwykle skomplikowanych już wówczas relacji osobistych pomiędzy Speranskim a Gustavem von Rosenkamppffem, ostatecznie ich w pełni antagonizując. Współpracownicy Speranskiego

61 [Aleksander I], 1 stycznia. [1810], „Manifest »Obrazowanie Gosudarstwiennowo Sowietu«” w *Zakonodatielstwo imperatora Aleksandra I, 1801-1810 gody*, red. Władimir Aleksiejewicz Tomsinow (Moskwa: Izdatielstwo »Zercało«, 2011), 399, art. XVI, pkt 1.

62 [Aleksander I], 1 stycznia. [1810], „Manifest »Obrazowanie Gosudarstwiennowo Sowietu«”, 400-401; oddział II, *Osobiennyye ucziędienija Gosudarstwiennowo Sowietu*, pkt. I. 1. § 1 podpunkt I; Korff, *Żiżn grafa Speranskowo*, t. I, 157; Speranskij, *Obozrenije istoriczeskich swiędienij o swodie zakonow*, 80-81; [Gussakowski], *Ministerstwo justicii*, 28; poza departamentem prawnym, powołano w Radzie Państwa ponadto jeszcze departamenty: 1) do spraw wojskowych (*dziel wojennykh*); 2) do spraw cywilnych i duchownych (*dziel graždanskikh i duchownykh*) oraz 3) ekonomii państwowej (*gosudarstwiennoj ekonomii*).

przepisywali jego uwagi w trybie bez mała ekspresowym i jeszcze tego samego dnia w ten sposób skorygowany tekst lub jego obszernie fragmenty trafiały na forum obradującej Rady Państwa. Poczynając od 18 (30) stycznia do końca 1810 roku miały miejsce 43 posiedzenia Rady Państwa i jej departamentu prawnego. Posiedzeniom pełnego składu Rady Państwa przewodniczył osobiście Aleksander I. Podczas ich trwania dyskutowano nad brzmieniem poszczególnych proponowanych przepisów, nie zawsze jednak uzyskując konsensus. W dniu 14 (26) grudnia 1810 roku zakończono pracę nad drugą częścią przygotowywanej kodyfikacji, nakazując wydrukować ów projekt celem kontynuacji dyskusji. Niestety już w 1811 roku do niej nie powrócono. Trzeba też dodać, że Michał Speranskij zamierzał poszerzyć krąg osób mających możliwość zajęcia stanowiska wobec kwestii zmiany obowiązującego ustawodawstwa w państwie i proponował przeprowadzenie szerokich konsultacji w guberniach wielkorusyjskich. Przygotował nawet projekt ukazu cesarskiego, powołującego do życia w każdej z tych jednostek podziału administracyjnego Imperium Rosyjskiego specjalny komitet złożony z gubernatora, przewodniczących izb sądowych oraz prokuratora gubernialnego. Na szczeblu Rady Państwa przewidywany skład komitetów poszerzono dodatkowo o marszałka gubernialnego szlachty, a także termin konsultacji z projektowanych przez Speranskiego 2 miesiące przedłużono jeszcze o jeden, dodatkowy miesiąc. Jednakże ostatecznie koncepcja tak rozszerzonej dyskusji nie uległa transformacji w treści aktu normatywnego i *de facto* pozostała niezrealizowana⁶³.

W tym czasie już aktywność publiczna Michała Speranskiego, szczególnie w rosyjskich kręgach konserwatywnych, zaczęła budzić wielorakie zastrzeżenia i obawy. Dotyczyły one również kierowanych przez niego prac kodyfikacyjnych. Eksplikował je bezpośrednio Aleksandrowi I niezwykle wpływowi wówczas literat i historyk zarazem, Nikołaj Michajłowicz Karamzin (1766-1826), który podczas osobistego spotkania z cesarzem w połowie marca 1811 roku w Twerze przekazał mu swój memoriał opatrzony tytułem *Notatka o starej i nowej Rosji (Zapiska o drierwiej i nowoj Rossiji)*⁶⁴. Trzeba dodać, że ten czołowy zachowawca rosyjski już od pierwszych lat XIX stulecia śledził przebieg prac podejmowanych nad reformą prawa rosyjskiego i związanymi z tym próbami tworzenia w pełni nowych aktów normatywnych, dając wyraz swoim przekonaniom w tej materii na łamach stworzonego i prowadzonego przez siebie tytułu prasowego „Więstnik Jewropy”, opowiadając się już od 1802 roku jednoznacznie przeciw koncepcji opracowania w pełni nowej,

63 Korf, *Żiżn grafa Speranskowo*, t. I, 157-159; [Rosenkampff von], Rozenkampff, *Wospominanija*, 26.

64 Dariusz Szpoper, „Niedoszła próba ograniczenia samodzierżawia. Aleksander I i warszawski projekt konstytucji dla Imperium Rosyjskiego z lat 1818-1820” *Prawo i Więź*, nr 34 (2020): 182.

opartej o wzorce zaczerpnięte z obcej tradycji prawnej, kodyfikacji⁶⁵. W treści *Notatki o starej i nowej Rosji* Karamzin w sposób syntetyczny odwołał się do historii przebiegu prac kodyfikacyjnych, zaś w odniesieniu do działań na tym polu podejmowanych pod kierownictwem Michaiła Speranskiego, jak też zapowiedzi wybrzmiewających z tekstu manifestu cesarskiego z dnia 1 (12) stycznia 1810 roku, odnosząc się do koncepcji przedstawienia nowych projektów aktów normatywnych, *expressis verbis* stwierdzał: „[...] oznajmiono, że bez zwłoki będą gotowe i kolejne. W rzeczy samej – pisał – wydawane są dwie książeczki pod nazwą projektu kodeksu”. Pytał, udzielając zarazem odpowiedzi: „Coś otrzymaliśmy? Tłumaczenie Kodeksu Napoleona”. Karamzin oparzył to stwierdzenie dodatkowym komentarzem, pisząc: „Jakże zdumieli się Rosjanie! Jakaż pożywka dla złorzeczenia! Dzięki Najwyższemu, jeszcze nie znaleźliśmy się pod żelaznym berłem tego agresora, nie jesteśmy, póki co, ani Westfalią, ani Królestwem Włoch, ani też Księstwem Warszawskim, gdzie przetłumaczony we łzach Kodeks Napoleona służy jako obowiązująca ustawa cywilna. Czy to dlatego – dodawał – istnieje Rosja jako silne państwo od tysiąca lat, czy to dlatego pracujemy od stu lat nad stworzeniem pełnej kodyfikacji, żeby uroczyście przed obliczem Europy przyznać, że jesteśmy głupcami i podłożyć naszą siwą głowę pod książeczną zlepioną w Paryżu przez 6-ciu lub 7-miu eksadwokatów i eksjakobinów?”⁶⁶.

Analizując dalej ów problem zalecał odrzucenie wszelkiego zagranicznego naśladownictwa, jako niekorespondującego z rosyjskimi instytucjami prawnymi, ustrojowymi i politycznymi, a tym samym apelował o krytyczny powrót do wzorców rodzimych, wypracowywanych przez całe stulecie w Państwie Moskiewskim oraz w Imperium Rosyjskim, w pełni aprobowanych społecznie. Adresując swoje przemyślenia do cesarza Aleksandra I, stwierdzał: „Staremu narodowi nie są przydatne nowe prawa. Kierując się zdrowym zmysłem, żądamy od komisji przedstawienia usystematyzowanych naszych. *Ruska Prawda i Sudiebnik*, przeżywszy swój wiek, istnieją jedynie jako przedmiot badań. Chociaż *Ułożenie* cara Aleksieja Michajłowicza jeszcze obowiązuje, to ile i w nim znajduje się [treści – D.S.] zwierzęcej, już dla nas bezsensownej, zbędnej? Zostają ukazy i postanowienia, wydane od czasów cara Aleksieja do naszych; a to osnowa kodeksu. Należy zając

65 Tatiana Jegierewa, *Russkije konserwatory w socjokulturowym kontekście epoki końca XVIII – pierwszej czwartej XIX wv.* (Moskwa: NP Izdatielstwo »Nowyj Chronograf«, 2014), 288-289; Jurij Michajłowicz Łotman, *Sotworenije Karamzina* (Sankt-Peterburg: Izdatielstwo AZBUKA, 2015), 366.

66 Nikołaj Michajłowicz Karamzin, „Zapiska o drewniej i nowoj Rossiji w jejo politiczeskom i graždanskom otnoszenijach”, [w:] Nikołaj Michajłowicz Karamzin, *O drewniej i nowoj Rossiji. Izbrannaja proza i publicystyka* (Moskwa: A.O. »Moskowskije uczebniki«, 2002), 422-423.

się materiałami, karne dołączyć do karnych, cywilne do cywilnych i te dwie główne części podzielić na artykuły. Kiedy to każdy ukaz zostanie przyporządkowany do swojego artykułu, wtedy rozpocznie się druga czynność: złączenie jednorodnych części w całość, czyli koherentność ukazów, dla której coś należy wyjaśnić, coś zmienić lub uzupełnić, pojawi się orzecznictwo sędziów wskazujące na błąd to sprzeczność bądź to na luki w obowiązującym prawie. Trzecia czynność to ogólna krytyka ustawodawstwa: czy ono rzeczywiście będzie lepsze dla nas uwzględniając obecny państwowy stan Rosji? Tutaj zobaczymy niezbędność dokonania pewnych korekt, szczególnie [ustaw-D.S.] karnych, surowych i barbarzyńskich; nie są one od dawna już stosowane: dlaczego zatem one istnieją przynosząc wstyd naszemu ustawodawstwu?”. Karamzin zalecał, by reforma prawa rosyjskiego znalazła się w rękach jednej osoby, a nie całej rzeszy specjalistów, a jeżeli nawet pracuje nad tym zespół, to jego członkowie winni li tylko spełniać funkcję pomocnicze, gdyż: „Tutaj jest bezwzględnie konieczna jednolitość myśli dla urzeczywistnienia części i całości, jednolitość woli jest niezbędna dla osiągnięcia sukcesu. I zaznaczał: „Czy znajdziemy takiego człowieka, czy też będziemy długo oczekiwać na kodeks”. Gdyby jednak miało się okazać, że takie zadanie przekracza siły i możliwości osobie, której je powierzono, Nikołaj Karamzin kreślił program minimum, ograniczony do stworzenia wyłącznie zbioru znowelizowanych tekstów aktów normatywnych, uwzględniającego te najważniejsze i zobligowanie sędziów do ich stosowania. W jego opinii, w żadnym wypadku nie wymagało to ani „[...] wielkiego wysiłku rozumu, ani geniuszu, ani świetnej wiedzy uczonych”. Dodawał, że co prawda owym zbiorem ustaw nie będzie można szczyścić się w Europie, tym niemniej jednak „[...] uprościmy sposób wymiaru sprawiedliwości w Rosji, nie sprawimy kłopotu sędziom [...] galicyzmami i nie wystąpimy w roli żalosnych cudzoziemców, na co bez wątplenia zasłużymy, tłumacząc Kodeks Napoleona”. W uzupełnieniu swych przemyśleń autor *Zapiski o dźwiękach i nowoj Rossiji* wskazywał, że Imperium Rosyjskie nie jest bynajmniej państwem jednolitym etnicznie i tworzy je szereg narodów o różnej tradycji prawnej, zaś takim częścią tego państwa, jak chociażby ziemiom należącym niegdyś do Rzeczypospolitej Obojga Narodów czy też Wielkiemu Księstwu Finlandzkiemu, Liwonii oraz Małorosji nie należałoby narzucać norm zunifikowanego prawa rosyjskiego, gdyż może to przynieść im więcej strat aniżeli zamierzonych korzyści. Nie oznaczało to oczywiście rezygnacji *a priori* z zakładanej unifikacji systemu prawnego w granicach całego Cesarstwa Rosyjskiego, ale Karamzin zalecał osiągnięcie tego celu w sposób miękki i zarazem ewolucyjny, wykorzystując do jego realizacji młodzież prawniczą, z tychże nierosyjskich prowincji, która siłą rzeczy z biegiem czasu musi przyswoić sobie język i treść powszechnie obowiązujących aktów prawnych, zaś to będzie stanowiło „[...] najlepszy sposób przygotowania do oczekiwanego ujednolicenia ustawodawstwa cywilnego” w skali

całego imperium⁶⁷. Niezwykle trudno jest współcześnie ustalić, czy w trakcie trwającej bez mała dwie godziny, odbywającej się *tête-a-tête*, rozmowy w dniu 17 (29) marca 1812 roku pomiędzy Aleksandrem I a Michaiłem Speranskim, kończącej na kilka lat nader bliską ich współpracę, cesarz zapoznał swojego interlokutora z treścią doręczonej mu przez Nikołaja Karamzina notatki, która została publicznie ujawniona dopiero w 1836 roku, zatem już w okresie nowego panowania – Mikołaja I (1825-1855)⁶⁸. Nie można jednak wykluczyć, że podnoszone przez Karamzina wątpliwości krążyły wśród przedstawicieli petersburskiej elity i że dochodziły też do Speranskiego. W styczniu 1813 roku w słynnym *Liście permskim* kierowanym na ręce Aleksandra I, w którym przypominał monarsze o swoim wkładzie w dzieło reformy Imperium Rosyjskiego⁶⁹, odwołując się przy tym do tezy o jego rzekomej chęci doprowadzenia do recepcji prawa francuskiego w Rosji, pisał: „Niekłórcy próbowali udowodnić, że przedłożony przeze mnie Kodeks jest tłumaczeniem z francuskiego lub nieodległym naśladownictwem: kłamstwo czy brak znajomości, gdyż tak jedno jak i drugie jest opublikowane drukiem. W swoim źródle, t.[o] j.[est] w prawie rzymskim, wszystkie kodyfikacje zawsze będą się do siebie zbliżały, ale ze zdrowym zmysłem, ze znajomością tych źródeł i ich reguł językowych, można bezpośrednio czerpać z nich, nie biorąc z niczego przykładu i nie ucząc się ani w niemieckich, ani we francuskich uniwersytetach”. Jednocześnie Speranskij, wskazywał na ogrom pracy, jaki został na niego nałożony, co być może nie pozwalało mu w pełni poświęcić się pracom na niwie przygotowania nowego zbioru prac, tym bardziej, że musiał bezproduktywnie poświęcić czas na gruntowne korekty przedstawianych w imieniu Komisji, przez barona Gustava von Rosenkampa, kompilacji⁷⁰. Do końca panowania Aleksandra I Michaił Speranskij nie powrócił już do prac nad projektem nowego *Ułożenia* dla Imperium Rosyjskiego, a zmianę w tym zakresie przyniosły dopiero rozpoczęte w 1825 roku rządy Mikołaja I.

67 Karamzin, *Zapiska o diewniej i nowoj Rossiji*, 423-426.

68 Czibirajew, *Wielikij russkij reformator*, 100; Szpoper, „Niedoszła próba ograniczenia samodzierżawia”, 183.

69 Szpoper, „Michaił Speranskij i jego rzekome zesłanie na Syberię w latach 1818-1821”, 911.

70 Michaił Michajłowicz Speranskij, „Permskoje pismo imperatoru Aleksandru I”, [w:] Michaił Michajłowicz Speranskij, *O zakonach. Izbrannyye raboty i pisma* (Moskwa: OOO Izdatielstwo »Jurajt«, 2021), 158.

Bibliografia

- Bazyłow Ludwik, *Dzieje Rosji 1801-1917*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977.
- Bieljajew Iwan Dmitrijewicz, *Lekcji po istorii russkowo zakonodatielstwa*. Moskwa: Izdatielstwo »Rodnaja strana«, 2018.
- Bierdnikow Ilia Stepanowicz, *Cerkow i Imperija. Istorija prawostawnoj symfonii odnoszenij*. Moskwa: Izdatielstwo »FIW«, 2013.
- Borisow Aleksandr Władimirowicz, *Ministry Wnutriennych Diet Rossiji 1802 – oktiabr 1917*. Sankt-Peterburg: Fond »Uniwersitet«, 2001.
- Chudzina Irina, „Michaił Michajłowicz Speranskij: »Pomieniat’ szatkoje swojewolie na swobodu wiernuju...«”, [w:] *Rossijskij liberalizm: idei i liudi*, red. Aleksiej Aleksiejewicz Kara-Murza. 54-59. Moskwa: Nowoje Izdatielstwo-Fond »Liberalnaja Missija«, 2007.
- Cypin Władisław, *Istorija russkoj prawostawnoj Cerkwi. Sinodalnyj i nowiejszij periody (1700-2005)*. Moskwa: Izdaniye Sretenskowo monastyrja; Moskowskaja Duchownaja Akademia, 2006.
- Czartoryski Adam Jerzy, *Pamiętniki i memoriały polityczne 1776-1809*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1986.
- Czibirajew Stanisław Archipowicz, *Wielikij russkij reformator. Żiżn, diejatielnost’, politiceskije wzgliady M.[ichaita] M.[ichajłowicza] Speransko-wo*. Moskwa: Nauka, 1989).
- Dal’ Władimir Iwanowicz, *Tołkowyj słowar’ żiwago wielikoruskawo jazyka*, t. II, I – 0. Sankt-Peterburg; Moskwa: Izdaniye knigoprodawca-tipografa Markwija Osipowicza Wolfa, 1881.
- Dołgorukow (Dołgorukij) Iwan Michajłowicz, „Powiest’ o roždienii mojom, proischoždienii i wsiej žizni”, [w:] *Paweł I: pro et contra. Żiżn i diejatielnost’ impieratora Pawła I w ocenkach sowriemiennikow, issledowatielej i pisatielej. Antologia*, red. Dmitrij Kirilłowicz Burlaka. 186-192. Sankt-Peterburg: Russkaja Christianskaja Gumanitarnaja Akademia; OOO Izdatielstwo »Palmira«, 2017.
- Fatiejew Arkadij Nikołajewicz, *Speranskij i jewo wriemia*. Moskwa: Izdatielstwo »Feorija«, 2012.
- Fedorczenko Walerij Iwanowicz, „Aleksiej Iwanowicz Musin-Puszkina, graf ...”, [w:] Walerij Iwanowicz Fedorczenko, *Senatory Rossijskoj imperii. Encykłopedija biografij*. 82-82. Moskwa: t. II. »Minuwszje«, 2018.
- Fedorczenko Walerij Iwanowicz, „Aleksiejew Iwan Aleksiejewicz”, [w:] Walerij Iwanowicz Fedorczenko, *Senatory Rossijskoj imperii. Encykłopedija biografij*, t. I. 31. Moskwa: »Minuwszje«, 2018.
- Fedorczenko Walerij Iwanowicz, „Kurakin Aleksiej Borisowicz, kniaź”, [w:] Walerij Iwanowicz Fedorczenko, *Senatory Rossijskoj imperii. Encykłopedija biografij*. 542. Moskwa: t. I, »Minuwszje«, 2018).
- Gołowaczew Piotr Michajłowicz, *Dekabristy. 86 portretow*. Moskwa: »Zacharow«, 2021.

- Gorczałow Michaił Iwanowicz, *Cerkownoje prawo. Kratkij kurs lekcij*. Sankt-Peterburg: Sankt-Petersburgskij Uniwersitet, 1909.
- Gradowskij Aleksandr Dmitrijewicz, *Naczala russkowo gosudarstwiennowo prawa*, t. II, *Organy uprawnienija*, red. Tomsinow Władimir Aleksiejewicz. Moskwa: Izdatielstwo »Ziercało«, 2006.
- Gradowskij Aleksandr Dmitrijewicz, *Wyszszaja administracija Rossiji XVIII st.[oletija] i general – prokurory*. Sankt-Peterburg: Tipografija Iwana Boczkariewa, 1866.
- Grynwaser Hipolit, „Kodeks Napoleona w Polsce”, [w:] Hipolit Grynwaser, *Pisma*, t. I. 14-172. Wrocław: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1951.
- [Gussakowskij Piotr Nazarijewicz], *Ministerstwo Justicii za sto let 1802-1902. Istoriceskij oczerk*. Sankt-Peterburg: Senatskaja tipografia, 1902.
- Institut General-Gubernatora i Namiestniczestwa w Rossijskoj Imperii*, red. Łukowskaja Dżenewra Igoriewna, Raskin Dawid Josifowicz, Czerkiesow Wiktor Wasiliewicz. Sankt-Peterburg: Izdatielstwo Sankt-Petersburgskowo Uniwersiteta, 2001.
- Isajew Igor Andrejewicz, *Istorija gosudarstwa i prawa Rossiji*. Moskwa: Izdatielstwo NORMA-INFRA-M, 2013.
- Istorija russkoj prawostawnoj Cerkwi*, t. II, *Istorija Russkoj Cerkwi ot uczeriedienija do wostanowlenija Patriarszestwa w Moskwie (1589-1917 gg.)*, red. Awdiejew Roman Iwanowicz, Timofiejewa Tatiana Juriewna. Moskwa: ROSSPEN, 2015.
- Jakuszkin Wiczesław Jewgieniewicz, *Speranskij i Arakczejew*. Sankt-Peterburg: Tipografija Alsztulera, 1905.
- Jegierewa Tatiana, *Russkije konserwatory w socjokulturnom kontekście epoki konca XVIII – pierwoj czetwierti XIX ww.* Moskwa: NP Izdatielstwo »Nowyj Chronograf«, 2014.
- Kamienskij Aleksandr Borisowicz, „Administratiwnoje uprawnienije w Rossiji XVIII w.[iek]”, [w:] *Administratiwnyje reformy w Rossiji: istorija i sowniemiennost’*, red. Renat Nurgaliewicz Bajguzin. Moskwa: ROSSPEN, 2006.
- Kartaszew Anton Władimirowicz, *Istorija russkoj Cerkwi*. Moskwa: OOO Izdatielstwo »EKSMO«, 2005.
- Klimaszewska Anna, „Francuskie prawo handlowe na przełomie XIX i XX wieku. Kodeks handlowy Napoleona z 1807 r. a jego dekodyfikacja” *Zeszyty Prawnicze UKSW*, 11.2 (2011): 189-206.
- Kliuczkow Michaił Wasiliewicz, „Mieroprijatija Pawła I w oblasti mestnowo uprawnienija”, [w:] *Pawel I: pro et contra. Żiżn i diejatielnost’ imperatora Pawła I w ocenkach sowniemiennikow, issledowatielej i pisatielej. Antologija*, red. Dmitrij Kiryłowicz Burlaka. 402-421. Sankt-Peterburg: Russkaja Christianskaja Gumanitarnaja Akademija; OOO Izdatielstwo »Palmira«, 2017.

- Korf Modest Andrejewicz, *Żiźń grafa Speranskowo*, t. I-. Sanktpeterburg: Imperatorska Publicznaja Biblioteka, 1861.
- Kraszennikow Paweł Władimirowicz, *Siem' żiźnij grafa Michajła Speranskowo*. Moskwa: OOO Izdatielstwo »EKSMO«, 2021.
- Kudriawcewa Jelena Pietrowna, *Ministerstwo inostrannyh dieł wo wtoroj czetwerti XIX wieka*. Moskwa: Izdatielstwo »MGIMO-Uniwersitet«, 2019.
- Łotman Jurij Michajłowicz, *Sotworenije Karamzina*. Sankt-Peterburg: Izdatielstwo AZBUKA, 2015.
- Maciejewski Tadeusz, *Historia powszechna ustroju i prawa*. Warszawa: Wydawnictwo C. H. Beck, 2000.
- Michajłowski Michaił Gienadiejewicz, „Speranskij Michaił Michajłowicz”, [w:] *Istorija Gosudarstwiennowo Sowiet Rossijskoj Impierii 1801-1917. Wysszeje zakonosowieszczatielnoje uczreždienije Rossijskoj impierii i wierchniaja pałata pierwowo rossijskowo parlamenta*, red. Siergiej Michajłowicz Mironow, Aleksandr Nikołajewicz Czistikow, Denis Nikołajewicz Szilow. 333-347. Sankt-Peterburg: »LINKI ROSSIJI«, 2008.
- Muraszew Giennadij Artiomjewicz, *Tituly, cziny, nagrady*. Sankt-Peterburg: OOO Izdatielstwo »Poligon«, 2003.
- Naumow Anatolij Walentinowicz, *Prestuplenije i nakazanie w istorii Rossiji*, cz. I. Moskwa: OOO »Prospekt«, 2021.
- Pawlenko Nikołaj Iwanowicz, *Istorija Piotra Wielikowo*. Moskwa: OOO Izdatielstwo »WIECZE«, 2006.
- Pisarkowa Liubow Fiedorowna, *Gosudarstwiennoje uprawnienije Rossiji w pierwoj czetwerti XIX w.: Zamysły, projekty, wopłoszczenije*. Moskwa: Izdatielstwo Nowyj Chronograf, Institut Rossijskoj Istorii Rossijskoj Akademii Nauk, 2012.
- [Presniakow Aleksandr Jewgieniewicz, Czeczulin Nikołaj Dmitriewicz], *Istorija Prawitielstwujuszczewo Senata za dwiesti liet 1711-1911 gg*. Sankt-Peterburg, t.II, 1911.
- Rajkow Glieb Pawłowicz, *Prokuratura Rossiji iz wieka w wiek: ot Sankt-Peterburgskoj gubernii do naszych dniej 1722-2012*. Sankt-Peterburg: Redakcionno-izdatielskij dom »AŁABORG«, 2012.
- Rey Marie-Pierre, *Aleksandr I*, przeł. A.Ju. Pietrowa, A.Ju. Tereszczenko. Moskwa: Rossijskaja političeskaja encykłopedija – ROSSPEN, 2013.
- [Romanow] Nikołaj Michajłowicz, wielikij kniaź, *Impierator Aleksandr I. Biografija*. Moskwa: »Zacharow«, 2010.
- [Romanow] Nikołaj Michajłowicz, wielikij kniaź, *Graf Paweł Aleksandrowicz Storganow (1774-1817). Istoriceskoje izsledowanije epochi impieratora Aleksandra I*, t. I. Sankt-Peterburg: Ekspedycja Zagotowlenija Gosudarstwennych Bumag, 1903.
- [Rosenkampff Gustav von], Rozenkampff Gustaw Andriejewicz, „Wospominanija”, [w:] Nina Wasiliewna Minajewa, *M.[ichaił] M.[ichajłowicz] Speranskij w wospominaniach sowriemiennikow. Koniec XVIII – pierwaja*

- połowina XIX wieków. 21-45. Moskwa: OOO Izdatielstwo »Sobranije«, 2009.
- Roźdiestwienskij Siergiej Wasiliewicz, *Istoriczeskij obzor diejatielnosti Ministerstwa Narodnowo proswieszczenija 1802-1902*. Sankt-Peterburg: Izdanie Ministerstwa narodnowo proswieszczenija, 1902.
- Serbow N.I., „Szkola w carstwowanije Aleksandra I i Nikołaja I”, [w:] Siergiej Aleksandrowicz Kniaskow, N.I. Serbow, *Oczerk istorii narodnowo obrazowanija w Rossiji do epochi reform Aleksandra II*, red. Siergiej Wasiliewicz Roźdżestwienskij. 161-238. Moskwa: Knigoizdatielstwo „Polza” – Władimir Moricewicz Antik i KO, 1910.
- Sieredonin Siergiej Michajłowicz, *Graf M.[ichaił] M.[ichajłowicz] Speranskij: Oczerk gosudarstwiennoj diejatielnosti*. Sankt-Peterburg: Tipografija Towariszczestwa „Obszestwiennaja Polza”, 1909.
- Sokołow Oleg, *Napoleon, Aleksander i Europa 1806-1812*, przeł. Sławomir Skowronek. Oświęcim: Napoleon V, 2020.
- Sójka-Zielińska Katarzyna, *Historia prawa*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989.
- Speranskij Michaił Michajłowicz, „O koriennych zakonach gosudarstwa”, [w:] Michaił Michajłowicz Speranskij, *Izbrannoje*, red. Wadim Surenowicz Parsamow. 194-216. Moskwa: Rossijskaja Politiczeskaja Encykłopedija »ROSSPEN« 2010.
- Speranskij Michaił Michajłowicz, „Pierwonaczalnoje naczertanije osobiennowo liceja”, [w:] Liudmiła Borisowna Michajłowa, *Powsiednija żiżn carskosielskowo liceja 1811-1843*, kniga I, „Dniej Aleksandrowych priekrasnoje naczato”. *Oczerki licejskiej stariny*. 497-499. Sankt-Peterburg: Izdatielstwo »Władimir Dal’«; OOO »Alegro«, 2021.
- Speranskij Michaił Michajłowicz, „Obozrenije istoriczeskich swiedienij o swodie zakonow”, [w:] Michaił Michajłowicz Speranskij, *O zakonach. Izbrannyje raboty i pisma*. 74-113. Moskwa: Jurajt, 2021.
- Speranskij Michaił Michajłowicz, *Zapiska ob ustrojstwie sudiebnych i prawitielstwiennych uczriezdienij w Rossiji* [w:] Michaił Michajłowicz Speranskij, *Izbrannoje*, red. Wadim Surenowicz Parsamow. 246-296. Moskwa: Rossijskaja Politiczeskaja Encykłopedija »ROSSPEN«, 2010.
- Speranskij Michaił Michajłowicz, „Permskoje pismo imperatoru Aleksandru I”, [w:] Michaił Michajłowicz Speranskij, *O zakonach. Izbrannyje raboty i pisma*. 152-166. Moskwa: OOO Izdatielstwo »Jurajt«, 2021.
- Staszewski Jacek, *Wettynowie*. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 2005.
- Szepieliow Leonid Jefimowicz, *Aparat własti w Rossiji. Epocha Aleksandra I i Nikołaja I*. Sankt-Peterburg: »Iskusstwo – SPB«, 2007.
- Szilder Nikołaj Karłowicz, *Imperator Aleksandr Pierwyj: jewo żiżn i carstwowanije*, t. II. Moskwa: OAO »Moskowskije uczebniki i Kartolitografija«, 2008.

- Sziłow Denis Nikołajewicz, „Koczubej Wiktor Pawłowicz”, [w:] Denis Nikołajewicz Sziłow, *Gosudarstwiennyje diejatieli Rossijskoj impierii. Gławy wysszich i centralnych uczreźdienij 1802-1917*. 324-326. Sankt-Peterburg: Dmitrij Bułanin, Jewropejskij uniwersitet w Sankt-Peterburge, 2001.
- Sziłow Denis Nikołajewicz, „Korf Modest Andriejewicz”, [w:] Denis Nikołajewicz Sziłow, *Gosudarstwiennyje diejatieli Rossijskoj impierii. Gławy wysszich i centralnych uczreźdienij 1802-1917. Biobibliograficzeskij sprawocznik*. 318-324. Sankt-Peterburg: Dmitrij Bułanin, Jewropejskij uniwersitet w Sankt-Peterburge, 2001.
- Sziłow Denis Nikołajewicz, „Kurakin Aleksiej Borisowicz”, [w:] Denis Nikołajewicz Sziłow, *Gosudarstwiennyje diejatieli Rossijskoj impierii. Gławy wysszich i centralnych uczreźdienij 1802-1917*. 346-348. S.[ankt]-Peterburg: Dmitrij Bułanin, Jewropejskij uniwersitet w Sankt-Peterburge, 2001.
- Sziłow Denis Nikołajewicz, „Troszczinskij Dmitrij Prokofiewicz”, [w:] Denis Nikołajewicz Sziłow, *Gosudarstwiennyje diejatieli Rossijskoj impierii. Gławy wysszich i centralnych uczreźdienij 1802-1917. Biobibliograficzeskij sprawocznik*. 678-680. Sankt-Peterburg: Dmitrij Bułanin, Jewropejskij uniwersitet w Sankt-Peterburge, 2001.
- Sziłow Denis Nikołajewicz, Kuźmin Jurij Anatoliewicz, „Karniejew (Korniejew) Zachar Jakowlewicz” [w:] Denis Nikołajewicz Sziłow, Jurij Anatoliewicz Kuźmin, *Czlieny Gosudarstwiennowo sowieta Rossijskoj impierii 1801-1906. Biobibliograficzeskij sprawocznik*. 362-363. Sankt-Peterburg: Rossijskaja Nacionalnaja Biblioteka, Izdatielstwo »Dmitrij Bułanin«, 2007.
- Sziłow Denis Nikołajewicz, Kuźmin Jurij Anatoliewicz, „Potockij Sewerin Osipowicz”, [w:] Denis Nikołajewicz Sziłow, Jurij Anatoliewicz Kuźmin, *Czlieny Gosudarstwiennowo Sowieta Rossijskoj impierii 1801-1906. Biobibliograficzeskij sprawocznik*. 642-643. Sankt-Petersburg: Rossijskaja Nacionalnaja Biblioteka, Izdatielstwo »Dmitrij Bułanin«, 2007.
- Szpoper Dariusz, „Michaił Speranskij i jego rzekome »zesłanie« na Syberię w latach 1818-1821” *Studia Iuridica Lublinensia. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Wojciechowi Witkowskiemu*, vol. XXV-3 (2016): 907-921.
- Szpoper Dariusz, „Niedoszła próba ograniczenia samodzierżawia. Aleksander I i warszawski projekt konstytucji dla Imperium Rosyjskiego z lat 1818-1820” *Prawo i Więż*, nr 34 (2020): 168-202.
- Szpoper Dariusz, „Rada Państwa (1810-1917). Od subsydiarnego organu władzy rosyjskich imperatorów do izby wyższej parlamentu” *Opolskie studia Administracyjno-Prawne*, XIV/2 (2016): 91-117.
- Talberg Nikołaj, *Istorija russskoj Cerkwi*. Moskwa: Izdatielstwo Sretenskowo monastyrja, 2008.

- Tomsinow Władimir Aleksiejewicz, *Swietito rossijskoj biurokratii. Istoriceskij portret M.[ichaiła] M.[ichajłowicza] Speranskowo*. Moskwa: Izdatielstwo »Ziercało«, 2012.
- Uriłow Ilia, „Predisłowie”, [w:] [Aleksandr Michajłowicz Gorczakow], *Pierepiska kniazia A.[leksandra] M.[ichajłowicza] Gorczakowa s rodnymi i bliskimi*. 3-27. Moskwa: OOO w Izdatielskij Dom »Liubimaja Rossija«, 2008.
- Wigel Filipp Filippowicz, *Zapiski*. Moskwa: Izdatielstwo TERRA-TERRA; Knižnyj Klub Knigowiek, 2019.
- Władimirskij-Budanow Michaił Flegontowicz, *Obzor istorii russkowo prawa*. Moskwa: Izdatielskij Dom »Territorija Buduszczewo«, 2005.
- Wortman Richard, *Włastiteli i sudii. Rozwicie prawowo soznanija w imperatorskoj Rossiji*, przeł. M.D. Dołbiłow, F.Ł. Sewastianow. Moskwa: Nowoje Literaturnoje Obozrienije, 2004.
- Woskresenskij Nikołaj Aleksiejewicz, *Piotr Wielikij kak zakonodatiel. Isledowanije zakonodatielnowo processa w Rossiji w epochu reform pierwoj czwiertii XVIII wieka*, red. Dmitrij Olegowicz Sierow. Moskwa: OOO »Nowoje Literaturnoje Obozrenije«; Deutsches Historisches Institut Moskau, 2017.

This article is published under a Creative Commons Attribution 4.0 International license. For guidelines on the permitted uses refer to <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode>

